זוכרות
ذاكرات
zochrot

ذاكــرات عنّــابــة
זוכרות את עִנָּאבָּה
Remembering 'Innaba

ذاكرات عنّابة

זוכרות את עִנָּאבָּה

Remembering 'Innaba

تحرير: عمر الغباري
بحث وجمع مواد: عمر الغباري، رنين جريس، خليل وهدان، كريستوف بوچل

الغلاف الأمامي: صبر وقبر في عنابة. تصوير عمر الغباري

الغلاف الخلفي: خريطة من أطلس طريق العودة. إعداد سلمان أبو ستة

ترجمة: عمر الغباري

تصميم: محمود ياسين
طباعة: مطبعة الرسالة – بيت حنينا، القدس

إصدار / جمعية زوخروت ، شارع يتسحاق سديه 34 ، ص.ب. 51698 تل أبيب 67212
هاتف: 03-6953155 ، فاكس: 03-6953154

עורך: עמר אלע׳בארי
מחקר ואיסוף חומרים: עמר אלע׳בארי, רנין ג׳ריס, ח׳ליל והדאן, כריסטוף ביוגל

שער קדמי: צבר וקבר בענאבה. צילם עמר אלע׳בארי

שער אחורי: מפה מתוך אטלס דרך השיבה. עורך: סלמאן אבו סתה

תרגום: עמר אלע׳בארי

עיצוב: מחמוד יאסין
הדפסה: דפוס אלרסאלה, בית חנינא, י-ם

הפקה / עמותת זוכרות , יצחק שדה 34, ת.ד 51698 תל אביב יפו 67212
טל׳ 6953155 - 03, פקס 6953154 - 03
Zochrot ,Yitzhak Sade 34, Po Box 51698, Tel Aviv 6721202

זוכרות
ذاكرات
zochrot

تحية وشكر خاص إلى لاجئي/ات عنابة الذين سمحوا لنا بدخول قريتهم.
תודה מיוחדת לפליטי/ות ענאבה שהרשו לנו להיכנס לכפרם

آب　　August　　אוגוסט

2017

ⓒ All rights reserved to those who were expelled from their homes

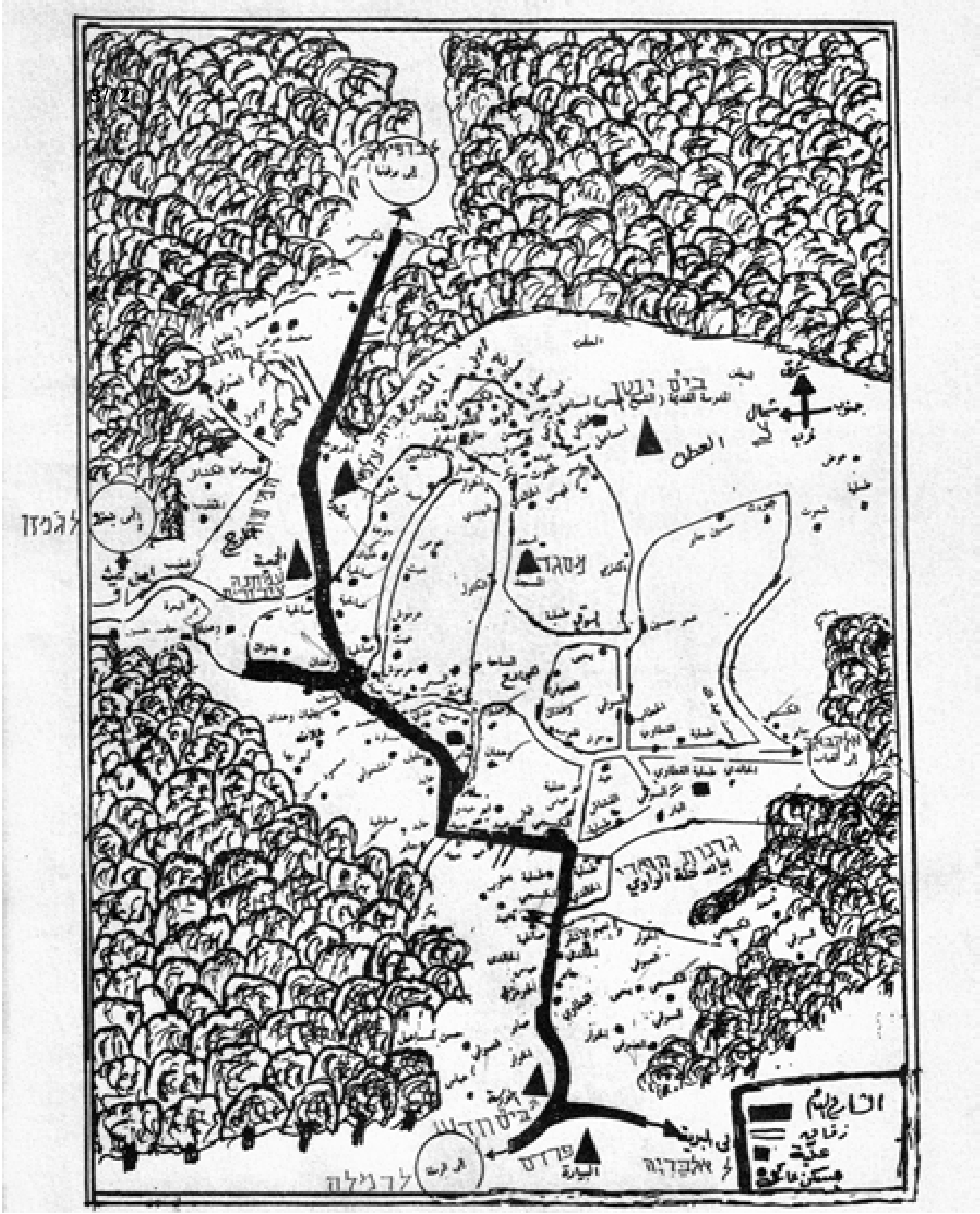

مصدر الخارطة: عبد الله الصوفي وشفيق جاسر, عنابة - أرض الآباء والأجداد, عمان, 1994

מפה מנטלית לכפר ענאבה: מיקום הבתים ושמות בעליהם, שמות אזורים בכפר וסביבו, מיקום אתרים מרכזיים בכפר.

המקור: ספר "ענאבה - אדמת האבות" של אלסופי וג'אסר, פליטים מענאבה בירדן.

مقدمـة

لقد تمّ تهجير أكثر من 60 قرية ومدينة في محافظة الرملة خلال النكبة. وقد هجرت حوالي 30 منها خلال أسبوع واحد فقط بين 9 تموز حتى 16 تموز. حينها سقطت الرملة، وحينها سقطت اللد، وارتكب فيها الجيش الإسرائيلي مجزرة فظيعة. كان أسبوعًا مؤلمًا بشكل خاصّ، وإن كانت أسابيع النكبة كلها مؤلمة. وكان ذاك الأسبوع الأول من رمضان من عام 1367 هجري 1948 ميلادي.
وكان ذلك آخر رمضان يهلّ على عنابة وأهلها فيها. طردوا منها وهم صائمون. ثم حلّ عليهم العيد وهم في درب اللجوء تائهون. عكس ما كانوا يظنون. لقد ظنوا أنهم بعد أيام لا بدّ عائدون. كما يحكي هنا في هذا الكتيب أحد اللاجئين عن والده الشيخ يوسف الذي حرمته النكبة من العيد في بيته وخرّبت صيامه إذ أرغمته على الإفطار في منتصف النهار من شدة حرّ تموز ومن هول كارثة التهجير ومأساة اللجوء.
عند النزوح وخلال فوضى الهلع والخوف من تكرار دير ياسين في عنابة نسيت الأم رضيعها. ثم كتبت لذاك الرضيع الحياة وها هو يكتب لنا قصته هنا ليضيف معنى آخر من معاني النكبة. ورغم مرور نحو 70 سنة من عمر النكبة ومنع العودة وترسيخ الظلم والقهر والاستعمار فما زالت نظمية بنت ال 85 عامًا تقول «سلموا لي على عنابة، سلموا لي على بلدي».
جمعنا هنا بعضًا من الذكريات العنابية وأضفنا عليها مستندات وخرائط وصورًا محاولين من خلال هذا التوثيق تلخيص قصة عنابة واضعين إياها في السياق العام للنكبة الفلسطينية المستمرة، قاصدين نشر الحقائق والجرائم التي ارتكبتها الصهيونية تجاه المدنيين الفلسطينيين. ثم قمنا بترجمة كل هذا إلى اللغة العبرية لتصل المعلومات إلى الجمهور الإسرائيلي الذي غالبًا ما يجهل ويتجاهل الحقيقة. تهدف زوخروت من خلال هذا العمل والنشاطات المختلفة الاخرى إلى وضع قضية النكبة والعودة نصب

أعين الجمهور، خاصة الإسرائيلي، للمساهمة في فتح النقاش حول مسؤولية الطرف الإسرائيلي عن مأساة الشعب الفلسطيني والدعوة إلى إرساء العدالة التي تستند على تطبيق حق العودة للاجئين الفلسطينيين.

سيوزع هذا الكتيب الذي أصدرته زوخروت-ذاكرات خلال نشاط مخطط في قرية عنابة بالتعاون مع مجموعة من أخل القرية اللاجئين واللاجئات في منطقة رام الله. يشمل النشاط جولة تعليمية في موقع القرية المنكوبة التي مسحها الاستعمار الإسرائيلي عن وجه الأرض، ووضع لافتات تحمل اسم عنابة لإحياء ذكراها.

"ذاكرات عنّابة" هو الكتيب رقم 64 في سلسلة الكتيّبات التي تصدرها «زوخروت" عن القرى والبلدات المنكوبة في البلاد، وقد صدر قبله كتيّبات عن المواقع التالية: بيت نبالا، بيت نتّيف، دير أبان، لوبية، صرعة، حدثا، الرويس، ميعار، بلد الشيخ، ياجور، البصّة، طيرة حيفا، صمـّيل الخليل، منشية عكا، معلول، طبرية، عاقر، البروة، خبيزة، كفر سبت، القبو، عيلبون، إقرث، كفر بـرِعِم، منشية يافا، الغبـَيـَات، سبلان، العراقيب، كفر عنان، الدامون، مسكة، الشُّميرية، سمسم، الراس الأحمر، عين كارم، عجّور، كويكات، أم برج، خربة اللوز، الشيخ مونـّس، المالحة، العجمي في يافا، عمواس يالو وبيت نوبا، حطّين، الكفرين، الشجرة، ترشيحا، بئر السبع، اجليل، اللجون، سحماتا، الجولان، اسدود والمجدل، خربة جلمة، الرملة، اللد، عكا، حيفا، عين المنسي، الحرم (سيدنا علي)، عين غزال، لفتا ودير ياسين.

زوخروت (ذاكرات)

آب 2017

بنايات مدينة موديعين كما تشاهد من عنابة - تصوير: جنان عبده

בניינים במודיעין מול ענאבה - צילום: ג'נאן עבדו

הקדמה

יותר משישים ערים וכפרים פלסטינים נכבשו ותושביהם גורשו במחוז רמלה במהלך הנכבה. כ- 30 מתוכם נכבשו תוך שבוע אחד בלבד, בין 9 ביולי וה- 16 ביולי. אז נפלה רמלה. אז נפלה לוד, שהצבא הישראלי ביצע בה טבח מחריד. זה היה שבוע כואב במיוחד, על אף שכל השבועות של הנכבה כואבים הם. זה היה גם השבוע הראשון בחודש רמדאן לשנת 1367 הג׳רית, 1948 לספירה הנוצרית.

זה היה רמדאן האחרון שבא על ענאבה כשבניו ובנותיו עוד שם. אך גורשו כשהם בצום. החג חל כשהם בתוואי הפליטות. בניגוד למה שחשבו. חשבו שישובו אחרי מספר ימים. כמו שמספר לנו כאן אחד הפליטים על אביו השיח׳ יוסף אשר גזלה ממנו הנכבה את שמחת החג בביתו ואף קלקלה לו את המצווה כשהכריחה אותו לשבור את הצום באמצע היום בגלל החום הנוראי של יולי וגודל האסון והטרגדיה של הפליטות.

בשעת הנטישה המבוהלת ותך כדי התוהו ובוהו והפחד מהישנות טבח דיר יאסין בענאבה שכחה האם את התינוק שלה. התינוק שקיבל את החיים מחדש מספר לנו כאן את סיפורו ומסיף עוד שכבה למשמעות הנכבה. ולמרות שעברו כ- 70 שנה מחיי הנכבה, מניעת השיבה, הנצחת העוול והדיכוי והקולוניאליזם, נד׳מיה בת ה- 85 עדיין אומרת "תמסרו דרישת שלום לענאבה. דרישת לשלום לכפרי".

אספנו כאן מעט זיכרונות ענאביים והוספנו עליהם מסמכים, מפות ותמונות מתוך כוונה שתיעוד זה יצליח לסכם את הסיפור של ענאבה. ויצליח גם למקם אותו בתוך ההקשר הרחב של הנכבה הפלסטינית המתמשכת. מטרתנו היא גם לחשוף את האמת והפשעים שהציונות ביצעה נגד האזרחים הפלסטינים. תרגמנו את כל זה לעברית כדי להנגיש את המידע לציבור הישראלי שעל פי רוב אינו יודע או מתחמק מלדעת את האמת. זוכרות שואפת באמצעות פעילות זו והפרויקטים השונים שלה, להנכיח את נושא הנכבה והשיבה בפני הציבור הרחב, בעיקר הישראלי, על מנת לתרום לדיון

7//6

על האחריות הישראלית לטרגדיה של העם הפלסטיני ולקרוא לעשיית צדק המושתת על יישום זכות השיבה לפליטים הפלסטינים.

חוברת זו, מהוצאתה של עמותת זוכרות, תושק במסגרת פעילות מתוכננת באתר הכפר בשותפות עם קבוצת פליטים ופליטות של ענאבה מאזור ראמללה. הפעילות תכלול סיור לימודי באתר הכפר המנכּוּב והמחוק מעל פני האדמה בידי הקולוניאל הישראלי. במהלך הפעילות נחיה את זכר הכפר על ידי העמדת שלט עם שם הכפר והשארתו בשטח.

"זוכרות את ענאבה" היא החוברת מספר 64 בסדרת החוברות שעמותת זוכרות מפיקה לתיעוד המקומות שישראל כבשה והרסה במהלך הנכּבּה מאז 1948. קדמו לה חוברות על המקומות האלה: בית נבּאלא, בית נתיף, דיר אבּאן, לוּבְּיָה, ס̄רעה, חדת׳א, אלרֻויס, מיעאר, בַּלַד אלשֵיח׳, יאג׳ור, אלבַּסָּה, טירת חיפא, סֻמֵיל אלח׳ליל, אלמַנְשִיָּה-עכּא, מעלול, טבַּרִיָּה, עאקִר, אלבִּרְוָה, חֻבֵּיזה, כַּפְר סַבְּת, אלקַבּוּ, עילבּוּן, אִקרִת׳, כֻּפְר בִּרעִם, אלמנשיה-יאפא, אלעֻ׳בַּיְּאת, סַבַּלאן, אלעראקיב, כַּפר עִנאן, אלדאמוּן, מִסְכָּה, אלסֻמַיְרִיָּה, סִמְסִם, אלראס אלאחמר, עין כּארִם, עג׳וּר, כּוּיכּאת, ח׳רבת אם בֻּרג׳, ח׳רבת אללוז, אלשיח׳ מֻוַנִּס, אלמאלחה, אלעג׳מי ביאפא, עִמְוָאס יָאלוּ ובית נוּבּא, חִטין, אלכַּפְרֵין, אלשַג׳רָה, תרשיחא, בִּאְר אלסַבְּע, גִ׳לִיל, אללַג׳ון, סֻחמאתא, אלג׳וּלאן, אסְדוד ואלמַג׳דַל, ח׳רבת ג׳ַלַמה, אלרַמלה, אללִּד, עכּא, חַיפא, עין אלמַנְסִי, אלחַרַם [סידנא עלי], עין עַ׳זאל, לִפְתא ודיר יאסין.

זוכרות

אוגוסט 2017

عنابة تظهر في خارطة البلاد عام 1880

ענאבה מופיע במפת הארץ משנת 1880

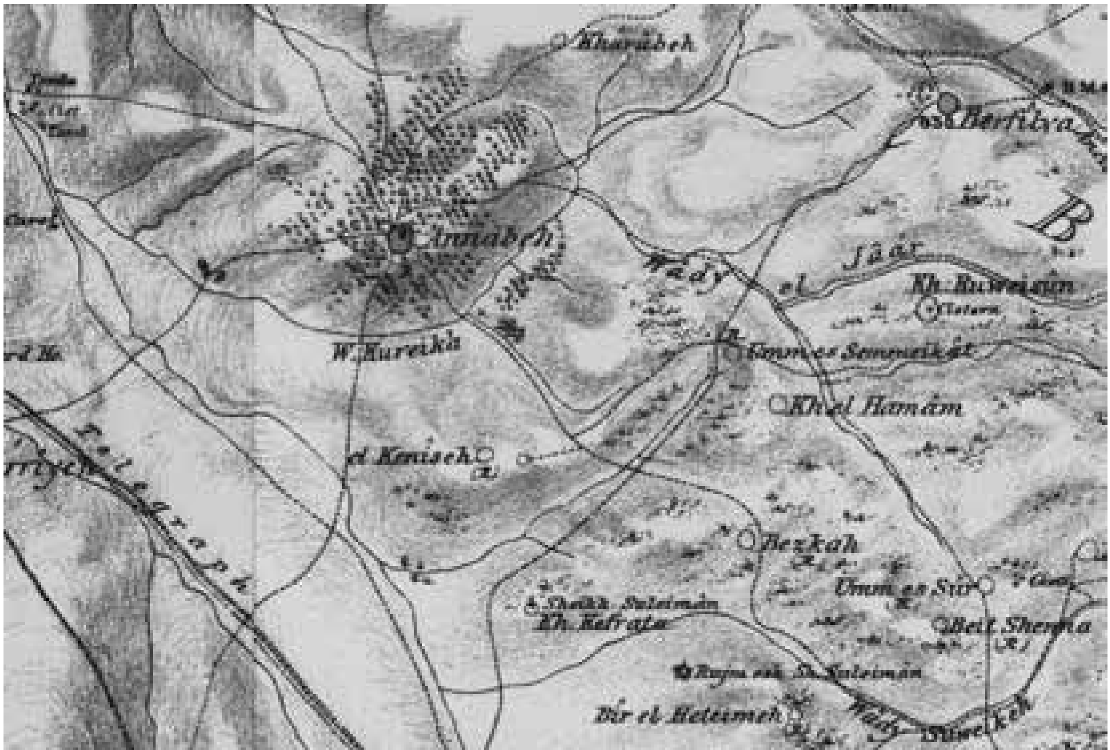

عنابة

قرية فلسطينية مهجرة منذ تموز 1948. كانت القرية مبنية على تل يرتفع 150 متراً عن سطح البحر ويبعد ستة كلم شرقي الرملة واللد. وكانت طريق فرعية تصل القرية بشارع القدس- يافا العام الذي يمر غربي القرية على بعد 3 كيلومترات تقريبًا. وكانت طرق فرعية أخرى تصلها بالقرى المجاورة. تجاورها من الشمال قرى خروبة وجمزو وخربة زكريا، ومن الشمال الغربي قرى دانيال وخربة الضهيرية ومدينة اللد، ومن الغرب مدينة الرملة، ومن الجنوب الغربي قريتا البريّة وأبو شوشة، ومن الجنوب الكنيّسة والقباب، ومن الجنوب الشرقي بيت شنّة وسلبيت وخربة البويرية وعجنجول، ومن الشرق برفيليا وشلتا والبرج وبير ماعين.
يبدو أن اسم عنابة مشتق من اسم شجر العناب الذي كان ينمو فيها بكثرة. يلفظ اسمها لدى البعض بفتح العين ولدى آخرين بكسرها. ومن المرجح أنّ عنابة مبنية في موقع بلدة بيتوأنّابا (Betoannaba) القديمة التي كانت تابعة لولاية ديسبوليس (Dispolis) أي اللد في الفترة الرومانيّة. ويظهر هذا الاسم في خريطة فسيفساء مادبا بالأردن. كانت عنابة في سنة 1596 قرية في ناحية الرملة (لواء غزة)، وعدد سكانها 165 نسمة. وكانت تؤدي الضرائب على عدد من الغلال كالقمح والشعير والزيتون والفاكهة، بالإضافة إلى عناصر أخرى من الإنتاج والمستغَلات كالماعز وخلايا النحل وكروم العنب. في أواخر القرن التاسع عشر، وُصفت عنابة بأنها قرية متوسطة الحجم، مبنية بالطوب على مرتفع من الأرض، ومحاطة بشجر الزيتون. ويمر جنوبها وادي قريقع.
بلغت مساحة مسطح عنابة 55 دونمًا وكانت منازلها تنتشر على تل صخري يشرف على السهل الساحلي. وباستثناء المنازل القديمة المبنية بالطين، كانت منازلها مبنية في معظمها بالحجارة، ومتجمهرة بعضها قرب بعض، في مركزها مسجد الشيخ عبد الله، وتحيط به دكاكين ومقام الشيخ عيسى.
كان التعليم في عنابة قديمًا يتمّ على نظام الكُتّاب، وفي بداية العشرينات افتتحت مدرسة داخل مبنى مقام الشيخ عيسى كانت تدرّس حتى الصف الرابع. في سنة 1938، تم بناء مدرسة ابتدائية جديدة على قطعة من الأرض تبلغ مساحتها عشرة دونمات، واستقبلت تلاميذ من قرى الكنيّسة وخروبة، وكانت تدرّس حتى الصف الثامن. وفد بلغ عدد طلابها عام 1948 نحو 150 طالبًا.

بعد إنهاء المرحلة الابتدائية بالقرية كان البعض يكمل الدراسة الثانوية في الرملة أو القدس. كما أسس الشيخ رشيد إطارًا تعليميًّا خاصّا في القرية كان يعرف بمدرسة الشيخ رشيد لتدريس الأولاد الصغار دون السن الرسمية لدخول المدرسة والتي كانت حينها ثماني سنوات. وكان في عنابة فرع ومقر للحزب العربي الفلسطيني.

كان القسم القديم من القرية محاطاً بسور، ومدخلها الرئيسي يتصل بطريق يافا-القدس العام. وابتداءً من أواخر الثلاثينات، بُدئ ببناء منازل تتألف من طبقتين أو ثلاث طبقات، وتزايدت حركة البناء في الأعوام الأخيرة من فترة الانتداب، بُنيت المنازل في موازاة الطرق الموصلة إلى القرى المجاورة، وعلى الأراضي الزراعية أيضاً. وكان يحيط بالقرية شبه حلقة من الأشجار، كالتين والزيتون والكرمة.

كانت الزراعة، ولا سيما البعلية منها، وتربية المواشي أكبر موارد الرزق في عنابة. وقد بلغت مساحة أراضي عنابة نحو 12,857 دونماً، وكان أهم المحاصيل الحبوب والخضروات والحمضيات والسمسم والزيتون. في 1945/1944، كان ما مجموعه 111 دونماً مخصصاً للحمضيات والموز، و10626 دونماً للحبوب، و511 دونماً مروياً أو مستخدماً للبساتين، و573 دونمًا لأشجار الزيتون. وفد تمت عملية مسح وتسوية وتسجيل ملكية الاراضي بين سكان عنابة بين الأعوام 1934-1936 حيث أقيم مركز تسجيل بالقرية تحت إشراف عبد القادر الحسيني.

عمل أهالي عنابة، إلى جانب الزراعة، في معامل الشيد أي الكلس التي بنوها في حول القرية، إذ كان فيها أحد عشر معمل كلس تنتج نحو 500 طن من الكلس يومياً؛ وكانت بعض المعامل بشراكة بين

بيت مهدوم في عنابة - تصوير: جنان عبده
בית הרוס בענאבה - צילום: ג'נאן עבדו

أشخاص من عنابة ومستثمرين من الرملة كعائلة النحاس وعازر. وكان هذا الكلس يباع في تل أبيب وفي غيرها من المدن. وعمل عدد منهم مجال البناء والخدمات في مدينة الرملة، والبعض في معسكرات الجيش البريطاني ومطار اللد، وفي الشرطة البريطانية وعمل عدد منهم بمهنة التدريس. وكان في عنابة اثنا عشر دكاناً ومقهيان.

بلغ عدد سكان عنابة عام النكبة نحو 1650 نسمة. وكان لهم نحو 400 منزل. وكانت كل حمولة من الحمائل تملك ديواناً للاجتماع في الأمسيات والمناسبات. ومن العائلات التي سكنت عنابة آل عيدة، محمود، طـّماليْه، حسن، وهدان والكسجي. كما كانت فيها عائلات صغيرة أخرى مثل عائلة سمارة، أبو عبده، جابر، الخطيب، عبد الحق، البغدادي، قطاوي، أبو ملش، الباز وغيرها.

احتلال عنابة

استناداً إلى "تاريخ حرب الاستقلال"، فإن القرية هوجمت أول مرة في سياق عملية يورام؛ وهو الهجوم الرابع على منطقة اللطرون، في 8-9 حزيران/يونيو 1948. وكان لواء يفتاح نفّذ هذا الهجوم لصرف الأنظار عن محاولات احتلال اللطرون. لكن عنابة لم تُحتل إلا في الشهر اللاحق، في إطار عملية داني. وقد أخلى سكان عنابة القرية من النساء والأطفال بعد الهجمات الأولى، بحيث لم يبق فيها عندما وقع الهجوم الأخير، في 10 تموز/ يوليو، إلا 200 رجل. وقد هاجم الجنود الإسرائيليون القرية من ثلاث جهات، وتركوا للسكان طريقاً للفرار صوب الشمال الشرقي. وعندما نفدت ذخيرة المدافعين عن عنابة- وكان سلاحهم قليلاً- غادروا القرية، بُعيد الساعة الواحدة ليلاً، في ذلك الاتجاه.

في اليوم نفسه، نُسفت منازل عنابة نسفاً منظماً، بأوامر من القيادة العليا للجيش الإسرائيلي. فقد أمر لواء يفتاح واللواء الثامن بنسف معظم المنازل واستبقاء عدد قليل منها لإيواء حامية صغيرة. ويذكر وليد الخالدي أن هذه المنازل بقيت حتى سنة 1952، حين لغّمها الجيش الإسرائيلي وجرفها أيضاً.

وقد ورد اسم عنابة في رسالة بعثها رئيس الحكومة الإسرائيلية دافيد بن غوريون في 13 أيلول/سبتمبر 1948، إلى اللجنة الوزارية الإسرائيلية الخاصة بالأملاك المهجورة، يطلب فيها الإذن بتدمير منازل عدد من القرى. وقد ذكر ذلك بيني موريس في كتابه "ولادة مشكلة اللاجئين الفلسطينيين 1947-1949" حيث طلب بن غوريون من اللجنة الوزارية، باسم القائد العسكري للمنطقة الوسطى، ما يلي: "بسبب نقص في القوى البشرية للتحكم في الحيّز والتحصّن في العمق .... هناك حاجة إلى هدم جزئيّ للقرى المبينة أدناه: 1. السافرية 2. الحديثة 3. عنابة 4. دانيال 5. جمزو 6. كفر عانة 7. اليهوديّة 8. برفيليا 9. البرّية 10. القباب 11. بيت نبالا 12. دير طريف 13. الطيرة 14. قولة" [تم تصحيح الأخطاء التي وردت في المصدر العبري بأسماء القرى. ع.غ]

القرية اليوم

يشرف موقع القرية على طريق القدس- تل أبيب العام، ويشرف كذلك على شارع 431 الجديد الموصل بين الرملة وموديعين وعلى مدينة موديعين وضواحيها. ويمكن رؤية التل الذي كانت قائمة عليه عنابة بوضوح من هذين الشارعين، خاصة شمالي شارع 431 قبيل وصول موديعين عند محطة القطار الخارجية والمركز التجاري "يشپارو". وقد أصبح التل خاليًا من البيوت

ولكن ما زال الصبار الكثيف بارزًا ومرئيًّا عن بعد. يتناثر في أرجاء الموقع ركام الأنقاض والحطام وقد نمت فوقه الأعشاب والنباتات البرية. وما زال الصبار وشجر الزيتون والدوم (الزعرور) مزروعًا في أنحاء الموقع. ويشاهد، فضلاً عن أنقاض المنازل، حطام المدرسة والمقر المحلي للحزب العربي الفلسطيني. وما زالت المقبرة ملحوظة بالمكان ولكنها منتهكة وغالبية أضرحتها مهدومة، ويبرز فيها بعض الأضرحة الحجرية المرتفعة. وقد غرس الصندوق القومي اليهودي أشجار السرو والصنوبر على أراضي القرية استمرارًا لغابة كبيرة بالمنطقة تسمى غابة بن شيمن.

أنشئت مستعمرة كفار شموئيل على أراضي القرية في سنة 1950 وقد سميت باسم الزعيم الصهيوني الأميركي الدكتور ستيفن (شموئيل) وايز. وقد بني مركز تجاري كبير تابع لمدينة موديعين قرب قرية الكنيسة المجاورة، وأنشئت محطة قطار «ضواحي موديعين" بين عنابة والكنيّسة. وأقيم باتجاه خروبة مركز تجاري باسم «عنقاه". كما أن في مدينة موديعين متنزه اسمه أيضًا "عنقاه". المفرق الكبير الواصل بين شارع القدس- يافا (رقم واحد) والشارع الجديد الرملة – موديعين (رقم 431) والذي افتتح عام 2009 سمي مفرق «عنقاه"، علمًا أن اللافتات الإسرائيلية الأولى التي وضعت على المفرق حملت، بالعربية والانجليزية، اللفظ "عانبا" و «Anabe" بحرف الباء، ولكنها سرعان ما أزيلت وأبدلت باسم «عنقاه" المعبرن.

ענאבָּה

הוא כפר פלסטיני שנכבש וגורש ביולי 1948. הכפר היה ממוקם כששה קילומטר מזרחית לרמלה, על גבעה בגובה 150 מטר מעל פני הים. כיום אתר הכפר קרוב לעיר מודיעין. לפני הנכבה הכפר היה מחובר לכביש הראשי יאפא - אלקֻדס, שהוא כיום כביש מספר אחת תל אביב - ירושלים. דרכי עפר צדדיות חיברו את ענאבָּה עם הכפרים השכנים, שגם הם התקיימו עד 1948, נכבשו, נהרסו ותושביהם גורשו. מצפון היו הכפרים ח׳רובּה [כיום חלק מיער בן שמן], ג׳מזו וח׳ירבת זכּריא [חלק יער בן שמן]. מצפון-מערב היו דניאל [הכפר הפלסטיני שבמקומו הוקם כפר דניאל], ח׳ירבת אלדהירייה [יער בן שמן] ואללד [לוד]. ממערב אלרמלה. מדרום-מערב אלבַּרִיה [עזריה] ואבו שושה [כרמי יוסף]. מדרום אלקֻנַייסה [ישפארו סנטר במודיעין] ואלקבאב [כפר בן נון, משמר איילון]. מדרום-מזרח בית שנה [שעלבים], סלבית [שעלבים], ח׳ירבת אלבּווירּיה, עַגַ׳נג׳ול. ממזרח בַּרפילְיא [מודיעין], שִלְתא [שילת], אלבֻּרג׳ [מודיעין] ובּיר מאעין [מכבים,מודיעין].

השם על ענאבָּה כנראה נגזר משם עץ הענאבּ בערבית [ענב] שהיה נפוץ באזור. חלק מתושבי המקום הוגים את השם עַנאבָּה ואילו בחלק מהמקורות נהגה עם חיריק עִנאבָּה. סביר מאוד שענאבָּה נבנה על אתר עיר רומית בשם ביתואנבּה Betoannaba. השם הרומי מופיע במפת הפסיפס מידבא בירדן, שמתוארכת למאה השישית- שביעית לספירה. על פי מסמכים עת׳מאניים, בשנת 1596היה ענאבָּה כפר במחוז רמלה וגרו בו 165 אנשים, ושילמו מסים על חיטה, שעורה, זיתים ופירות, בנוסף לעזים, כוורות דבורים וכרמי גפן. דרומית לכפר עובר ואדי קריקע [נחל ענבה].

שטח הכפר הבנוי היה 55 דונם, הבתים התפרשו על תל סלעי צופה על מישור החוף. מלבד הבתים הישנים שנבנו מבוץ, רוב בתי ענאבָּה היו בנויים מאבן, צפופים מאוד, במרכזם מסגד אלשיח׳ עבדאללה ולידו המקום הקדוש אלשיח׳ עיסא וכמה מכולות.

הלימודים בענאבָּה התנהלו בסגנון "החדר" עד תחילת שנות העשרים. אז נפתח בית ספר בתוך מבנה אלשיח׳ עיסא. שם לימדו עד כתה ד׳. ב- 1938 נבנה בית ספר חדש על שטח של עשרה דונם, הלימודים היו עד כתה ח׳, ולמדו בו גם תלמידים מח׳רובה ואלקֻנַייסה. בשנת 1948 מספר התלמידים בביה"ס היה 150 תלמידים. רק בנים למדו. מי שרצה להמשיך לימודים נסע לרמלה או לירושלים. הייתה גם מסגרת לימודים פרטית

של אלשיח' רשיד שהקים בי"ס לילדים קטנים מתחת לגיל בית הספר, שהיה אז 8 שנים. בכפר היה גם סניף של המפלגה הערבית הפלסטינית.
החלק הישן של הכפר היה מוקף חומה, עם כניסה ראשית מחוברת לכביש הראשי יאפא-אלקדס. בשנות השלושים התחילו לבנות בתים בעלי שתי קומות ואף שלוש, הכפר התרחב ובתים נבנו לצדי הדרכים המובילות לכפרים השכנים. חלק מהבתים נבנו באדמות החקלאיות. הכפר היה מוקף מטעי זיתים, עצי תאנה וכרמי ענבים.
מקור הפרנסה העיקרי לתושבי ענאבָּה היה חקלאות וגידול צאן. היו בבעלותם 12,857 דונם. עיקר הגידולים היו דגנים, ירקות, פרי הדר, סומסום וזיתים. ב-1945 היו 111 דונם מטעי פרי הדר ובננות, 10,626 דונם זרועים דגנים, 511 דונם יועדו לגנות ירקות ופירות, ו-573 דונם היו מטעי זיתים. בין השנים 1934-1936 התקיים תהליך מדידה ורישום לכל קרקעות בין תושבי הכפר. הוקם מרכז רישום בכפר באחריותו של עבד אלקאדר אלחסייני. תושבי ענאבָּה עבדו גם, לצד החקלאות, במפעלי סיד שהקימו בכפר. היו ברחבי הכפר 11 מפעלי סיד שיצרו כ- 500 טון כל יום. חלק מהמפעלים היו בבעלות משותפת עם אנשי עסקים מרמלה כמו משפחת אלנחאס ומישל עאזר. הסיד היה נמכר בתל אביב ובערים אחרות. חלק מהגברים עבדו בבניין ובעבודות שירות ברמלה. חלק עבדו במחנות הצבאיים של הבריטים וחלק הועסקו במשטרה הבריטית. כמה מהם היו מורים. בכפר היו 11 מכולות ושני בתי קפה.
מספר תושבי ענאבָּה ב- 1948 היה כ- 1650 אנשים. היו להם כ- 400 בתים. לכל משפחה גדולה היה דיוואן או מדאפה בו התכנסו בני המשפחה וחבריהם בשעות הערב, התקיימו בו אספות, התנהלו אירועים ומפגשים משפחתיים בחגים, בחתונות ובמקרי מוות. בדיוואן היו מקבלים אורחים מחוץ לכפר וכן פקידי הממשלה הבריטית והמשטרה.
המשפחות הבולטות שגרו בענאבָּה הן: עידה, מחמוד, טומאליה, חסן, והדאן, אלכסג'י. והמשפחות הקטנות יותר הן סמארה, אבו עבדו, ג'אבר, אלח'טיב, עבד אלחק, אלבע'דאדי, קטאוי, אבו מלש , אלבאז ועוד.

כיבוש ענאבָּה

על פי "תולדות מלחמת העצמאות" הותקף ענאבָּה בפעם הראשונה במסגרת מבצע יורם ב- 8-9 ביוני 1948. אבל הכפר נכבש בחודש יולי במצע דני. תושבי ענאבָּה פינו את הנשים והילדים כבר אחרי המתקפה הראשונה. לפי עדות פליטים מהכפר הפינוי היה בלילות לגבעות הסמוכות לכפר במטרה לשמור עליהם מהתקפות ליליות, ואילו במשך היום כל המשפחות חזרו לכפר וניהלו את חייהם בו. הכפר נפל ונכבש ב- 10 ביולי. בעת ההתקפה, שהייתה בלילה, היו בכפר רק גברים, כנראה 200 גברים, שניסו להגן עליו. הכוחות הישראליים תקפו את הכפר משלושה כיוונים והשאירו רק את הכיוון הצפון-מזרחי פתוח למילוט התושבים. התחמושת של מגני הכפר אזלה, והם נסוגו ממנו בלילה אחרי חצות.
באותו יום פוצצו בתים בענאבָּה באופן מתוכנן, בהתאם להוראות הצבא. ככל הנראה ההוראה של מפקד חטיבת יפתח דיברה על הריסת רוב הבתים והשארת בתים מועטים כדי לאכסן בהם חיל מצב קטן [בני מוריס]. וליד אלח'אלדי כותב שהבתים המועטים עמדו עד 1952 עד שהצבא פוצץ ושיטח אותם.
הכפר ענאבָּה הוזכר גם במכתב ששלח דוד בן גוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון דאז, בשם מפקד חזית המרכז בצבא, ב-

13.9.1948 ל"וועדת השרים לרכוש נטוש". בני מוריס מביא את הציטוט הבא מתוך המכתב: "מסיבת חוסר כוח אדם לתפיסת המרחב ולהתבצר בעומק .... יש צורך להרוס חלקית את הכפרים המפורטים מטה: 1. ספריה 2. חדיתה 3. עינבה 4. דינאל 5. ג'ימזו 6. כפר אנו 7. יהודיה 8. ברפיליה 9. בריה 10. קבאב 11. בית נבאלה 12. דיר שריף [צ"ל דיר טריף] 13. טירה 14. קולה". סוף ציטוט.

הכפר היום

המיקום של ענאבָּה צופה על דרך ירושלים - תל אביב ועל כביש רמלה- מודיעין (431) שנסלל לפני כמה שנים ועובר לא רחוק מענאבָּה. המיקום צופה גם על חלקים ממודיעין ופאתיה. ניתן גם לראות בבירור את הגבעה שעמד עליה הכפר משני הכבישים הראשיים האלה. ענאבָּה ממוקם צפונית לכביש 431, מול הקטע הקרוב למרכז המסחרי ישפארו ותחנת הרכבת פאתי מודיעין. ניתן לראות גבעה קרחת מבתים אך מלאה בשיחי צבר מסיביים. באתר עצמו אבני הבתים ההרוסים פזורות על הגבעה. ניתן לזהות מעט חלקי קירות ושרידי בניינים. שיחי צבר, עצי זית ושיזף בר עדיין נטועים באדמה. במרכז הכפר אפשר לראות את שרידי בית הספר, ובקצה המזרחי של בית הקברות ניתן לראות את שרידי סניף המפלגה הערבית הפלסטינית, שהיה בנוי מבטון. בית הקברות פרוץ, אינו מגודר ואינו מסומן, רוב הקברים והמצבות הרוסים. ישנם כמה קברים בולטים בגובהם, בנויים מאבן, והם מהווים סימן היכר של בית העלמין. הקק"ל נטעה חורשת אורנים וברוש מסביב לכפר כחלק מיער בן שמן.

המושב כפר שמואל הוקם על אדמת ענאבָּה ב- 1950. בשנים האחרונות, עיריית מודיעין סללה כבישים והקימה מרכזים מסחריים ענקיים באזור, חלקם על אדמת ענאבָּה וחלקם על אדמות כפרים פלסטינים הרוסים אחרים. גם שכונות מגורים חדשות במודיעין נבנות לכיוון ענאבָּה. המרכז המסחרי ישפארו סנטר נבנה ליד אלכֻּנֵייסה. תחנת הרכבת פאתי מודיעין הוקמה במרחק הליכה מענאבָּה ואלכֻּנֵייסה. לכיוון ח׳רובה נבנה מרכז מסחרי בשם ענבה. בתוך העיר מודיעין הוקם פארק בשם ענבה. הצומת הגדול שמפגיש שני כבישים מהירים ומרכזיים, כביש מס. 1 וכביש 431, שנחנך ב- 2009 נקרא גם הוא צומת ענבה. ברם, השלטים הראשונים שהוצבו בצומת נשאו בערבית ואנגלית את השם הערבי ענאבּה, עם בּ דגושה, אך הוסרו לקראת פתיחת הצומת והוחלפו בשם המעוברת "ענבה".

المصادر – מקורות

- عبد الله الصوفي وشفيق جاسر, عنابة- أرض الآباء والأجداد, عمان, 1994
- עבדאללה אלסופי ושפיק ג׳אסר, ענאבָּה- אדמת האבות, עמאן, 1994
- שריף כנאענה ומחמד שתייה, הכפרים הפלסטינים ההרוסים- מספר 5, ענאבָּה, אוניברסיטת ביר זית,1987
- شريف كناعنة ومحمد اشتية, القرى الفلسطينية المدمرة- رقم 5, عنابة, جامعة بير زيت, 1987
- مصطفى مراد الدباغ: بلادنا فلسطين، بيروت 1974
- الموسوعة الفلسطينية، دمشق، 1984.
- وليد الخالدي، كي لا ننسى، بيروت، 1997.
- Walid Khalidi, All that Remains, 1990
- מוריס בני, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, תל אביב, 1991
- Salman Abu Sitta, The Palestinian Nakba 1948, 2000
- www.PalestineRemembered.com
- http://zochrot.org
- مقابلات مع لاجئين ولاجئات من عنابة
- ראיונות עם פליטים/ות מענאבָּה
- جولة ميدانية في عنابة المهجّرة
- תצפית וסיור בשטח הכפר ההרוס

شهادة

كاظم يوسف جابر
سنة الولادة: *1939*
مكان الولادة: عنابة
مكان الإقامة الحاليّ:
صور باهر- القدس

تاريخ المقابلة: *6.8.2017*

حتى حرب عام 1967 كان باب الخليل وباب الجديد في القدس القديمة مسكرين منذ 1948 لقربهما من الحدود مع القدس الغربية. لما احتلت اسرائيل القدس أزالت أكوام التراب والحجارة من أمام البوابات وفتحتها. هذا كان بعد الحرب بحوالي أسبوعين. ورحت مع أصحابي نتفرج. شفنا الطرق مفتوحة. فدخلنا شارع يافا لأول مرة. مباشرة خطرت ببالي الفكرة أن أزور عنابة. كان عمري 27 سنة. اتفقت مع أصدقاء أن نسافر إلى الرملة ومن هناك نذهب إلى عنابة. وفعلا في اليوم التالي ركبنا باص من المحطة المركزية بالقدس الغربية وسافرنا إلى الرملة. المرحوم والدي كانت له علاقات مع أهل الرملة من قبل النكبة. وأذكر منهم عائلات الخيري والفاروقي. مشينا بشوارع الرملة وبذكر إنّا وصلنا دار مصطفى الخيري ودار حمدي التاجي الفاروقي، ورحنا على السوق. فقلت تعالوا نشوف مكتب تكسيات حتى ناخذ سيارة لعنابة. لقينا مكتب وكان صاحبه عربي. شرحت له شو بدنا نعمل. قال ما بنقدر نوصل لأن عنابة منطقة عسكرية مغلقة. لأنه فيها معسكر جيش ودبابات. ممكن أوصلكم موشاف كفار شموئيل القريب من عنابة. لكن مش مسموح تقربوا من عنابة. فتنازلت عن الفكرة وما رحنا على عنابة. ودارت الأيام وأول مشوار لعنابة كان لي سنة 1982. اشتريت سنتها سيارة، أخذت مرتي وأبوها وأمها وأختي وجوزها، وزرنا عنابة. التقينا هناك مع شاب بدوي كان مستأجر منطقة بعنابة من اليهود لرعي الغنم، فكان معزّب مع الغنم في أرض عنابة. وصرنا كل سنة نزور البلد. وصرنا نزور هذا البدوي ونشتري منه جبنة. في ناس زاروا عنابة قبلنا، منهم من دار وهدان ومن دار يحيى، أبوه للدكتور عادل يحيى الله يرحمه اللي كان يكتب عن اللاجئين. لما زرت البلد أول مرة كانت مهدومة. كانت بقايا بيوت وحجار ولكن كل شي مهدوم، والجامع والمدرسة. الختيارية صاروا يقولوا هون كان بيت فلان وهناك بيت فلان. لكن انا كنت صغير لما تهجرنا، 9 سنين، وما بعرف بالضبط مكان البيوت، ومع الهدم

راحت صورة البلد. يعني ما زلت بذكر شكل بيتنا ومين كانوا جيرانّا وممكن أرسم خارطة ولكن على أرض الواقع اليوم ما بقدر أعرف وين كان البيت. البلد فيها عنابة القديمة وعنابة الجديدة. عنابة القديمة فيها نظام الحوش. كل البلد كانت ضمن حوش واحد وكانت لهم بوابة يدخلوا ويخرجوا منها. وكان أهل البلد يسموا هذيك المنطقة الحوش، وهي عبارة عن البلد القديمة، بيوتها مبنية من الحجر والطين وقريبة من بعضها البعض لدرجة إنك إذا بتطلع على سطح أحد البيوت فممكن تتنقّل وتمشي من سطح لسطح وتلف البلد كلها. مكان الحوش كان تقريبا جنوب شرق المقبرة. بعدين صاروا الناس يبنوا خارج الحوش. أغلب البيوت من طين

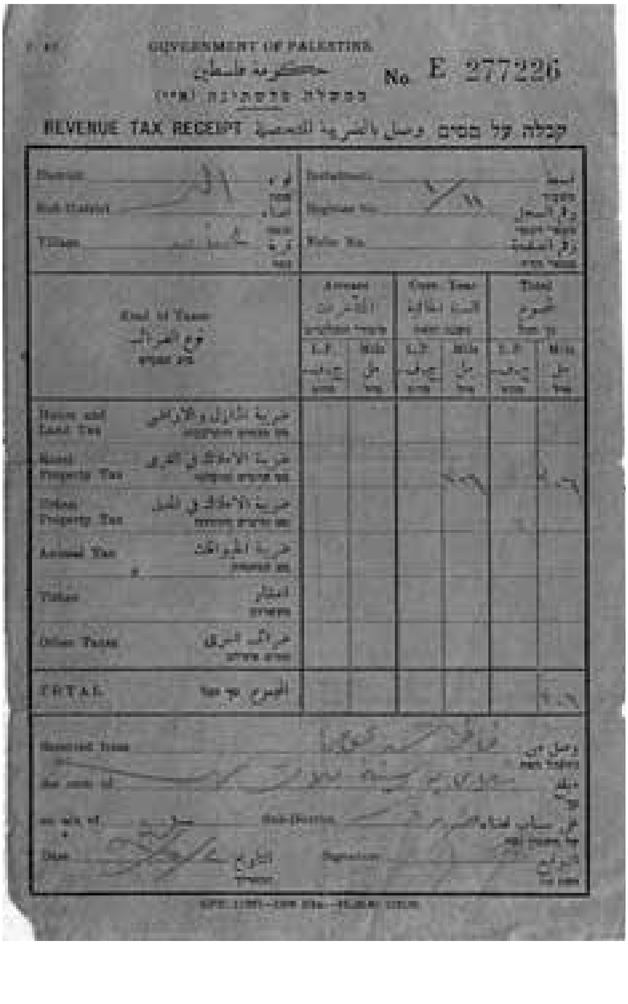
GOVERNMENT OF PALESTINE
حكومة فلسطين
No E 277226
REVENUE TAX RECEIPT

وحجر، ولكن مع بداية القرن العشرين صاروا يبنوا بيوت حديثة من حجر وباطون وحديد، وأحيانا من طابقين. صار يمتد البناء حول الطرق الرئيسية الموصلة بين عنابة والبلدان المجاورة، يعني حول الطريق إلى الرملة، وطريق جمزو وطريق برفيليا. الحوش القديم ظل شبه فاضي وصاروا يستعملوه كمخازن وبيوت للغنم.

درست في عنابة صف أول وثاني وثالث. قديمًا كان بعنابة مدرسة قديمة بنظام الكتّاب. كان الشيخ يعلّم الأولاد الكتابة وقراءة القرآن وحساب. وكان بعنابة أكثر من شيخ مارسوا التعليم. منهم من علّم خارج البلد. لما أنا جيت سكنت بصور باهر سنة 1970 سألوني الختيارية من أي بلد أنا، فقلت من عنابة. فقالوا انت من بلد الشيخ عبدالله. سألت من هو؟ قالوا عبد الله الجربوع كان يعلم الكتابة والقراءة هون في صور باهر. في زمن الانتداب انفتحت مدرسة في عنابة داخل مبنى قديم لأحد الأولياء اسمه مقام الشيخ عيسى. وكانوا يعلموا فيه أربع صفوف، من أول حتى الرابع. هذي المدرسة كانت جنب منطقة العطن. اللي كان يخلّص صف رابع كأنه مخلّص توجيهي اليوم ويعملوا لهم حفلة. بتذكر سنة ال 46 جابوا موسيقى مدرسة دار الأيتام من القدس وعملوا حفلة ولفّوا بيهم البلد. كأنهم زافّين عرسان. واللي كان يحبّ يكمل تعليم كان يروح ع الرملة. كان بالمدرسة مدرّس من البلد وبعدين صار مدير. اسمه علي حسين بدوان. ابن عمتي بيكون. وأهل البلد كانوا متعاونين كثير معاه. فهو بادر بجمع مصاري من أهل البلد، عملوا ميزانية، وبنوا مدرسة جديدة غرب البلد، على طرف البلد من جهة الرملة. وحكومة الانتداب وافقت لهم انه هذي المدرسة تكون ابتدائية كاملة. كان حولها أرض على مساحة عشر دونمات في منطقة اسمها المعدود. داومت

فيها سنتين. 46\47 و 47\48. يعني أنا درست الصف الأول بالمدرسة القديمة ودرست الثاني والثالث بالجديدة. ظلت المدرسة مفتوحة لقبل التهجير بفترة قصيرة. يمكن شهرين قبل التهجير.
أبوي كان ملّاك وكان رجل أعمال. يعني الأرض كان يأجّرها لناس ثانيين مقابل نسبة من المحصول أو من المال، وبالمقابل كان يبيع حجر للبناء اللي أهل عنابة كانوا يقصّوه من الصخر. فكان عند أبوي جمال وكان ينقل الحجر ليافا والرملة. وبعدين فتح معمل شيد. كان بعنابة كثير معامل شيد. فكان أبوي يصنّع شيد وكان كمان يشتري من معامل ثانية ويبيع لشركات. معامل الشيد القديمة كان اسمها «تول» [أو تون أو لتون] وكانوا يستعملوا فيها الحطب لحرق حجر الكلس. ولكن بسنوات الثلاثينات والأربعينات صاروا يستعملوا الزيت (الوقود) وصارت المعامل أصغر ولكن بطرق أحدث وكان اسمها جورة شيد. ومن كثر المعامل كانوا ناس من خارج عنابة يشتغلوا في معامل الشيد بعنابة. أبوي كان مكرّس جهده للشغل بالشيد. أنا بذكر انه أهل البلد كانوا يدهنوا حيطان البيوت وأرضية البيوت بالشيد. كانوا يجيبوا حجر الشيد (الكلس) ويحطوه بالميّ ويذوبوه فيصير شيد سائل ومنه كانوا يشيّدوا البيوت.
كان أهل عنابة بعلاقة تجارة مع شركات وتجار يهود مثل سولل بونيه. بتذكر أبوي كان يذكر أسماء الخواجة دُبُل والخواجة هِس من تل أبيب. حتى هذول كانوا حاخامات كبار. كانوا ييجوا بسياراتهم ويشتروا شيد من أبوي. اليهود الفلسطينية كانوا عايشين مع العرب المسلمين والمسيحيين بعلاقات منيحة مع بعض. بعدين الحركة الصهيونية خربت كل شي.
يوم التهجير أنا متذكره تمام. بلدنا كانت قبال مستعمرة جيزر Gezer. العلاقة مع جيزر كانت سيئة. البلاد القريبة منها هي أبو شوشة والقباب وكانت علاقتهم مع جيزر سيئة. دائماً كانت بينهم مناوشات. بلدنا هوجمت ثلاث مرات قبل ما يحتلوها اليهود. والهجوم كان يصير بالليل وييجي من جيزر. لأنه بالجهة الغربية للبلد كانت الرملة واللد. الجهة الشرقية كانت كلها قرى عربية. الجهة الشمالية كانت جمزو ودانيال. فالجهة الوحيدة اللي كان منها خوف وفيها يهود هي الجنوبية. بعد ما احتلوا البريّة وأبو شوشة، الهجوم طلع من جيزر، واحتلوا القباب بلدنا صارت بالواجهة. لما زاد الخطر عملوا أهل البلد احتياطات ولكن للأسف كان متأخر. ما كان معهم سلاح ولا شي يدافعوا عن البلد. صاروا يبحثوا عن سلاح خفيف وكل واحد يلاقي مسدس أو بندقية يشتريه بأمواله الخاصة. حفروا خندق بالجهة الجنوبية من البلد طوله

קבלה תמורת תשלום מס על שם פאטמה עווד 19.2.1935 - ענאבה

GOVERNMENT OF PALESTINE
No. C 74548
TITHE RECEIPT
Received from
LP. mils for payment of Tithes
Mukhtar
Village
Date

تقريبًا ثلاثة كيلومتر. عمقه متر ونص لمترين وعرضه مترين. المناوشات بدأت قبل 15 أيار. وأبو شوشة سقطت بأيار. وفي 15 أيار وصل البلد مجموعة جنود أردنيين. حوالي 10 جنود. معهم مدفع من طراز برِن ومعهم سلاحهم الشخصي. وأخذوا سطح المدرَسة الجديدة لأنها بأول البلد وعسكروا فوقها. وكذلك أجوا ع البلد ناس من بلد اسمها أبو الفضل وأهلها هم من عرب السوطرية [السترّية]، تهجّروا قبلنا بكثير وقسم منهم أجوا وسكنوا بالبلد مع عيالهم. هذول كمان كانوا مسلحين. كان معسكر للجيش البريطاني قريب على بلدهم ومستعمرات يهودية فكانوا يعرفوا يحصلوا على سلاح، فسكنوا بعنابة بعد ما ترحلوا من بلدهم. قبل احتلال البلد اليهود هاجمونا ثلاث مرات. كل مرة كانوا يهجموا ع البلد بالليل بأسلحة خفيفة. وأهل البلد مع المسلحين الموجودين كانوا ينجحوا يردوهم. في 9 حزيران أعلنت هدنة لمدة أربع أسابيع تبدأ الجمعة 11.6.1948. في يوم 9 حزيران العرب هاجموا جيزر بمساعدة الجيش الأردني اللي كان له كتيبة مدفعية باللطرون وقصف جيزر بالمدفعية. أهل جيزر اليهود هربوا منها وتخبوا في بيوت أبو شوشة. ما هي أبو شوشة كانت صارت محتلة. الثوار العرب المسلحين تركوا جيزر وانسحبوا. لكن المدنيين من قرى المنطقة مثل عنابة ودانيال وجمزو وبرفيليا وكنيّسة وخروبة هجموا ع المستعمرة وصاروا ينهبوا من البيوت. قبل غروب الشمس عادوا اليهود واستعادوا احتلال جيزر وقتلوا عدد كبير من المدنيين. وشاب من بلدنا انقتل فيها. وأنا من الناس اللي راحوا ع المستعمرة. صحيح كان عمري 9 سنين، لكن حبّ الاستطلاع والجوّ العام أخذني مع الناس الهاجمين. الناس كانت بحالة انتقام من اليهود وكأنهم بيستردّوا قسم مما أخذوه اليهود. يوم الجمعة فرضت الهدنة. أهل عنابة راحوا على أرضهم يحصدوا ويدرسوا. قسم من الناس أخذوا احتياطاتهم وبعثوا المحصول أو جزء منه إلى قرى رام الله وخبّوه عند أصدقاء أو أقارب حتى يحموه بحالة صار هجوم ع البلد. خاصة اللي كان عندهم وسيلة نقل. في يوم 9.7، كان يوم جمعة، انتهت الهدنة وبدأ إطلاق النار بساعات الظهر. حلقت طيارة في سماء عنابة وألقت براميل متفجرة على عنابة وجمزو ودانيال والضهيرية، وبعدين راحت ع الشمال وألقت براميل ع دير طريف وبيت نبالا والمزيرعة وقولة. ع كل بلد تسقط برميل أو اثنين، كنا نسميه قزان. على بلدنا نزلوا برميلين سقطوا في البيادر جنوب البلد. كنّا بشهر رمضان. في هذه الفترة كلها، حوالي شهرين، كانوا أهل عنابة يشتغلوا بالبلد ويعيشوا فيها طول النهار، وبالليل يطلعوا النسوان والأولاد والختيارية يناموا بين الشجر وفي البساتين والكروم، عند خروبة وكنيسة. والرجال فقط يظلوا بالبلد. خوف من هجوم مفاجئ. في يوم الجمعة بعد نص الليل، يعني ليلة السبت، بين 9 و 10 تموز بدأ الهجوم. هجموا من الجنوب. بدأوا يضربوا مدافع مورتر وهاون على كل أنحاء البلد. أبوي كان بالبلد. أنا ,امي وأخوي كنا في كرم لدار سيدي بين عنابة وجمزو. فكنا نايمين فيه مع عيال أخوالي وأعمامي. كانت مجموعات كثيرة. حاولوا أهل البلد يدافعوا. لكن الأردنيين نزلوا عن المدرسة وانسحبوا من البلد. بعدهم عرب السوطرية أخذوا عيالهم وتركوا البلد. شباب البلد ما كان معهم سلاح كفاية. هجموا اليهود بمصفحات ودبابات حتى وصلوا الخندق. عندها فهموا شبابنا إنهم خسروا المعركة، فانسحبوا، وخبروا أهل البلد إنه البلد سقطت واليهود دخلوها.

صار كل واحد يجمع عائلته ويمشي باتجاه قرى رام الله. أبوي أجا علينا، وطلعنا مع أخوالي باتجاه جمزو لأنه هناك في أقارب لدار خالي. لكن قبل شروق الشمس وقبل ما نوصل بدأوا هجوم على جمزو. كمّلنا شرق باتجاه شلتا. كان ناس من بلدنا داخل مغارة فنادوا على أبوي «تعال يا شيخ يوسف. ليش تبعد كثير؟ يومين ثلاث بصير وقف إطلاق نار وبنرجع". وافق أبوي. بتنا هناك ثلاث ليالي. الأحد والاثنين والثلاثا. اليهود اللي هجموا من الجنوب احتلوا يوم السبت جمزو ودانيال والضهيرية، والقوة اللي هاجمت من الشمال احتلت قولة والمزيرعة ودير طريف وبيت نبالا، والتقوا المجموعتين في بن شيمن، شرق اللد. اللد سقطت يوم الأحد الظهر، والرملة يوم الاثنين. كل المنطقة سقطت. إحنا مش عارفين شو بصير، لكن صباح الثلاثاء صحينا على أصوات ناس وحيوانات وأطفال ومشي وصراخ، طلعنا نشوف وإذا سيل من الناس ماشيين بالوعر. منهم ناس طالعة بالبيجاما ومنهم بالشبشب. قالوا هذول أهل اللد والرملة. مناظر يرثى لها. الختيارية اللي معنا قالوا ما في أمل. مشينا مع الآلاف الماشية. وصلنا عين أيوب عند خربثا. هناك عشرات الآلاف من الناس، على الطرقات وبين الزيتون والشجر. شي لا يتصوره العقل. أبوي حتى ذاك الوقت كان صايم. وصلنا الساعة ثنتين او ثلاث. صاروا الناس يقولوا لأبوي يا شيخ افطر. مسموح. انت شايف الوضع. وأفطر. الناس ما قدرت تصوم. الدنيا حر وخوف وتهجير وتعب. رحنا ع بلد اسمها جمّالة قرب دير عمار، كان إلنا هناك أقارب، وقعدنا في جمالة حوالي عشر أيام وبعدها رحنا على كفر مالك. قضينا فيها حوالي أسبوعين، بقية رمضان والعيد. بعدها رحنا على عين عريك. كل هالمسار كنا نتنقل بشاحنتين لأعمامي اللي كانوا معنا. في عين عريك مليان ناس قاعدة بين الشجر، وهي بلد مشهورة بكثرة الرمان والناس كانوا قاعدين في ظل شجر الرمان. وإحنا كمان سكنّا تحت الشجر حتى نزول المطر. كل الناس تركت وراحت تبحث عن مكان. احنا رحنا ع الطيرة، طيرة رام الله، وسكنًا فيها سنة. في صيف 1949 بنت وكالة الغوث مخيمات ووزعوا على الناس خيم فانتقلنا لمخيم الجلزون. ظلينا هناك سنة. نزل الثلج سنة الخمسين وكانت سنة صعبة. أخوالي كانوا ساكنين في مخيم الكرامة شرق الأردن في الغور. قالوا هناك الطقس دافي وما في ثلج. فانتقلنا لمخيم الكرامة. أنا طبعا بهالسنتين ما دخلت مدرسة. بالكرامة دخلت المدرسة ودخلت كمان مرة صف ثالث. هناك خلصت إعدادي. وإحنا بالكرامة أبوي توفى. ودفناه في النبي موسى. كانت عادة عند الناس تدفن الموتى بالنبي موسى. كل مخيمات أريحا كانوا يدفنوا موتاهم في النبي موسى حتى ال 67. رحت أكمل دراستي الثانوية في مدرسة مخيم عقبة جبر التابعة للوكالة. انتقلنا لعقبة جبر (في أريحا) سنة 57 أنا وأمي وأخوي. أنهيت هناك الثانوية. حصلت على شهادة الماترك الأردني. كانت الدراسة حينها 11 سنة. بعد الثانوية اشتغلت سنتين في مكتبة الاستقلال في عمّان. كنت في عطل الصيف كل سنة أروح على عمان وأشتغل هناك. هيك كانوا أغلب الشباب من الغور يعملوا. كنا نبيع جرايد، نبيع كعك، نشتغل أشغال بسيطة. فأنا تعرفت على أصحاب مكتبة الاستقلال واشتغلت هناك. بعدها قدمت توجيهي مصري، اللي هو إنهاء تعليم 12 سنة، وهذا كان أفضل للقبول للعمل في التدريس. قدمت التوجيهي بالمدرسة الإبراهيمية بالقدس. حاليًّا أمي وأخوي بعقبة جبر. انقبلت للعمل في الوكالة كمدرس عام 1961، وظليت أدرّس

بالوكالة 38 سنة. أول تعيين كان في الشونة الشمالية بالأردن ولكن بعد شهرين نقلوني لمخيم الدهيشة، واشتغلت كمان بمخيم العروب والفوار وعايدة. وبعدها بقرية الولجة. وبعد الوكالة اشتغلت بمدرسة خاصة مدرسة أبو بكر للبنات هون في صور باهر. وبسبب ضائقة مالية انتقلت المدرسة عام 1999 إلى السلطة الفلسطينية، وكملت تدريس فيها حتى التقاعد في 2006.

خلال شغلي أنهيت دراستي الجامعية بموضوع الجغرافية من جامعة بيروت العربية. درست بالانتساب وكنت أسافر فقط لتقديم الامتحانات. ولما بدأت الحرب الأهلية عام 1975 كنت في بيروت لتقديم امتحان، اشتعلت الحرب وأنا هناك. في عام 76 بعثونا بسبب الحرب نعمل الامتحانات في الإسكندرية.

لما اشتغلت في مخيم الدهيشة سكنت في القدس القديمة عند أقارب لي لمدة سنة. عام 1962 استأجرت دار في راس العمود وانتقلت امي وأخوي للسكن معي، وأخوي بدأ يتعلم بالرشيدية، واليوم معاه دكتوراه في الكيميا، درّس في الجامعة الأردنية وفي جامعة الملك عبد العزيز بالسعودية، وعاد إلى الأردن عام 2005 وهو الآن عميد كلية الصيدلة في جامعة فيلادلفيا في عمّان. وهو أيضًا من مواليد عنابة عام 1943.

زوجتي أيضًا من عنابة ولكنها ولدت بعد النكبة. انتقلت عائلتها للسكن في راس العمود وأنا ساكن هناك وهيك صار التعارف والنصيب. معانا وثائق تابعة لوالد ووالدة زوجتي من قبل التهجير وهم ساكنين في عنابة.

B №. ١٣٩٦٠ رقم
قرية عنابه
وصلني من
مبلغ
لحساب
تاريخ ٤/٩/٩٤٧
التوقيع
الوظيفة

קבלה על תרומה לפרויקט שיפור הכפר על שם חסן עווד 4.9.1947

B № ٩٧٧٢ رقم
قضاء
قرية عنابه
واصل من
مبلغ
لحساب المدرسة
تاريخ
التوقيع

קבלה על תשלום לבית הספר על שם חסן עווד 24.12.1946

خريطة مادبا الفسيفسائية: هي جزء من أرضية فسيفسائية في كنيسة القديس جوارجيوس في مدينة مادبا بالأردن، تعود إلى العصر البيزنطي. وهي أقدم خريطة أصلية للأراضي المقدسة، ويعود تاريخ إنشائها إلى القرن السادس أو السابع الميلادي. يظهر في الجزء الأيمن الأسفل من الخارطة اسم بيتونابا BHTOANNABA وهو كما يبدو الاسم الروماني لعنابة.

מפת מידבא היא רצפת פסיפס בכנסיית גאורגיוס הקדוש בעיר מידבא שבירדן. המפה, המתוארכת לתקופה הביזנטית שבין המאה השישית לשביעית, היא המפה הקדומה ביותר לארץ הקודש. בחלק הימני התחתון של המפה מופיע מקום בשם ביתונאבּה BHTOANNABA שככל הנראה הוא שמו הרומאי של ענאבה.

The Madaba Mosaic Map is part of a floor mosaic in the early Byzantine church of Saint George at Madaba, Jordan. The Madaba Map is a map of the Middle East. Part of it contains the oldest surviving .original cartographic depiction of the Holy Land and especially Jerusalem.It dates to the 6th century AD .From Wikipedia]. The name BHTOANNABA appears in the map might be the Roman name of ‘Innaba]

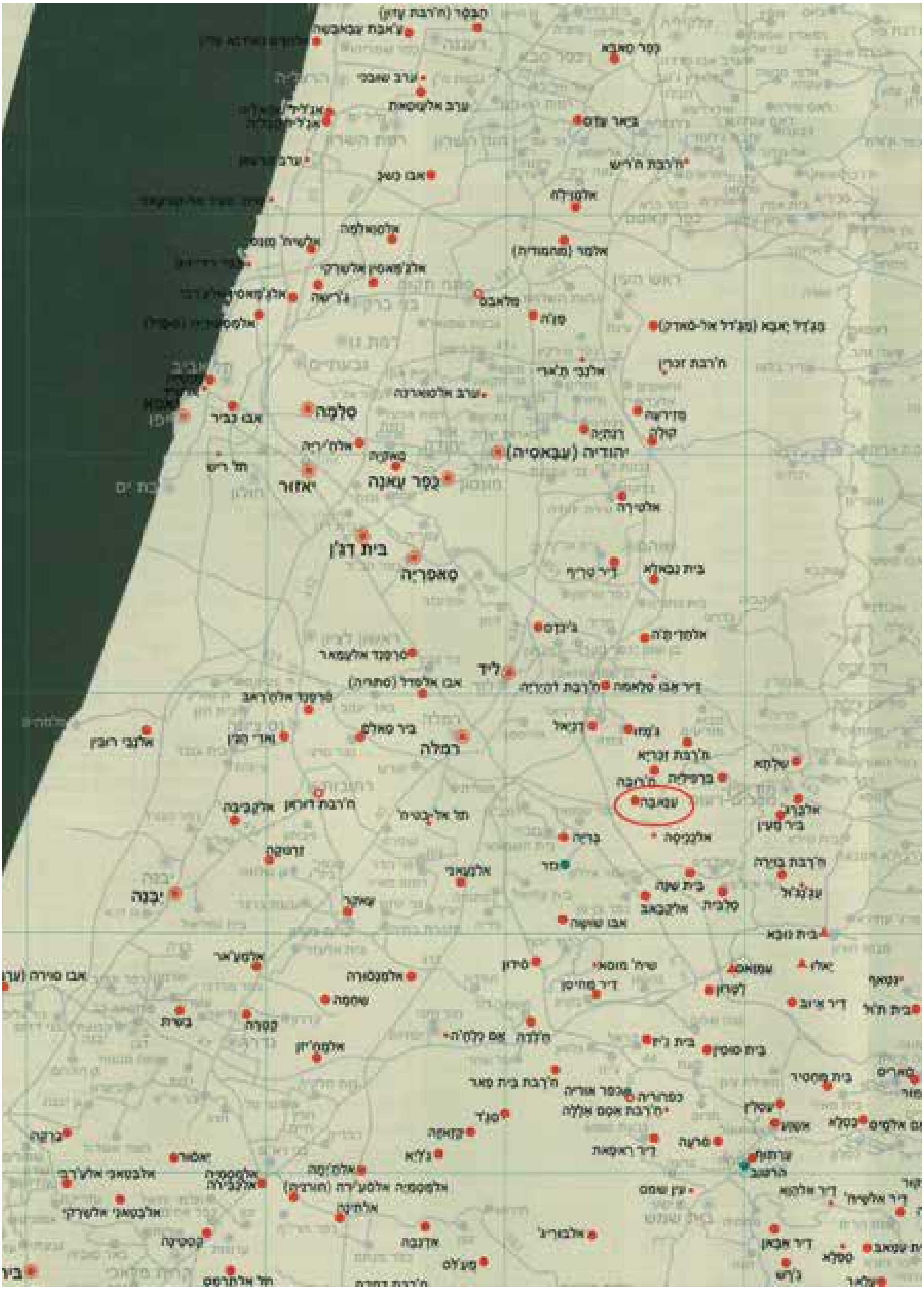

خريطة النكبة بالعبرية من إصدار زوخروت، 2015

מפת הנכבה בעברית. הוצאת זוכרות. 2015

Nakba Map in Hebrew. Zochrot. 2015

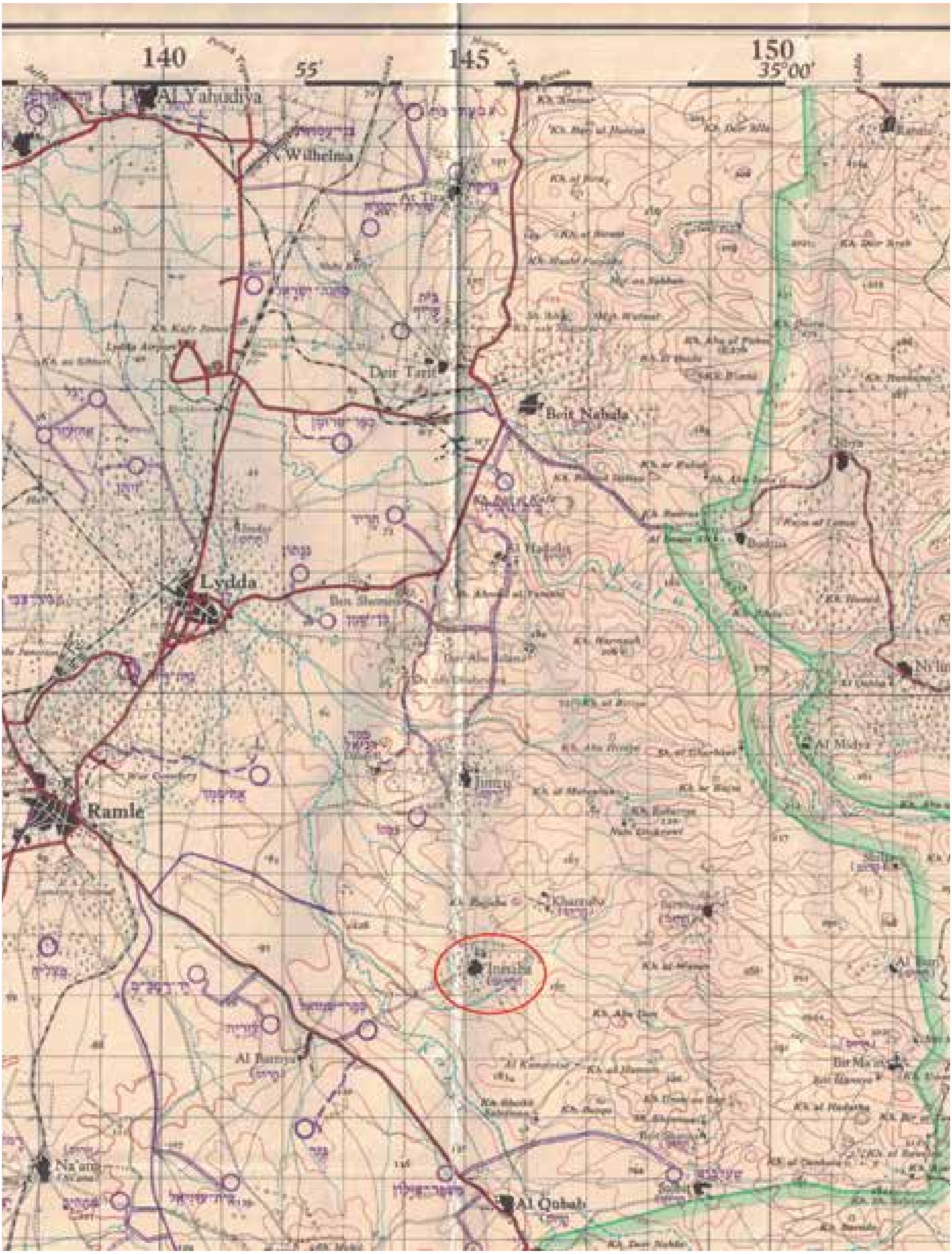

خارطة بريطانية من عام 1942 وعليها إضافات إسرائيلية حتى عام 1957. كتبت تحت القرى الفلسطينية المهجرة كلمة «مهدوم» بالعبرية

מפה בריטית משנת 1942 עם עדכון ישראלי עד 1957. מתחת לכפרים הפלסטינים ההרוסים נכתב בעברית (הרוס). הודפס ע״י מחלקת המדידות של ישראל, 1958

British map- 1942 with Israeli updates till 1957. Under the names of destroyed Palestinian villages appears the word “Destroyed” in Hebrew.

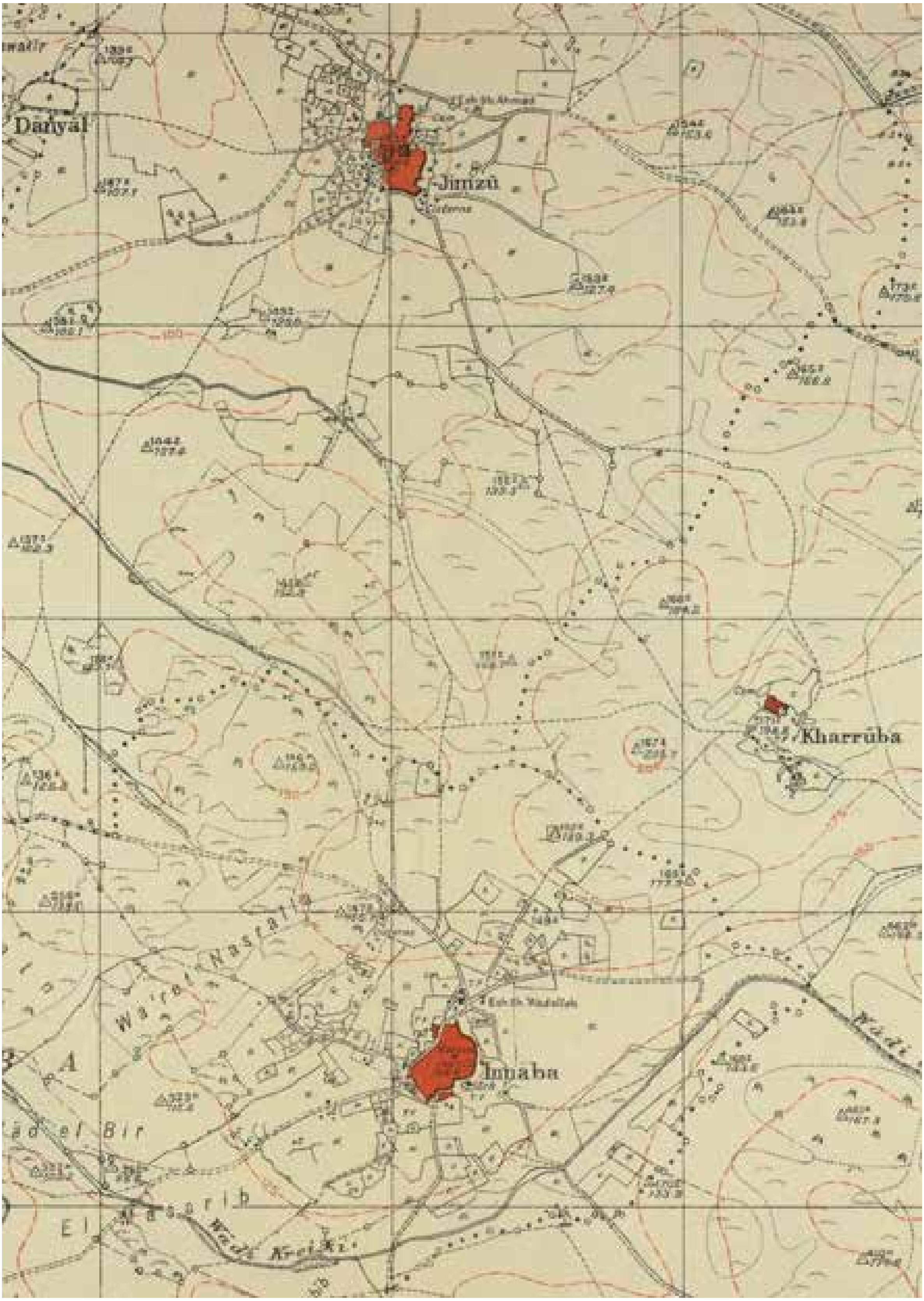

خارطة بريطانية لعنابة والمنطقة. مسطح القرية يبدو باللون الغامق

מפה בריטית לשטח ענאבה והאזור. השטח הבנוי מופיע בצבע כהה

The central built area of ‘Innaba is marked in Red

עדות

כאד׳ים יוסף ג׳אבר

שנת לידה: 1939

מקום לידה: ענאבה

מגורים כיום: צור בהר- ירושלים

תאריך ראיון: 6.8.2017

עד מלחמת ששת הימים ב- 1967 היו שער יפו והשער החדש סגורים. זאת מאז 1948 בשל קרבתם לקו הגבול עם ירושלים המערבית. אחרי שכבשה ישראל את ירושלים היא הסירה את ערימות העפר והאבנים מאחורי השערים ופתחה אותם. זה היה כשבועיים אחרי המלחמה. הלכתי עם חברים כדי לראות. ראינו שהדרכים פתוחות. הלכנו לרחוב יפו בפעם הראשונה. מיד עלה בראשי הרעיון לבקר בענאבה. הייתי אז בן 27. סיכמתי עם חברים לנסוע לרמלה ומשם נלך לענאבה. למחרת לקחנו אוטובוס מהתחנה המרכזית במערב ירושלים לרמלה. אבא שלי ז״ל היו לו קשרים ומכרים ברמלה לפני הנכּבּה. אני זוכר את משפחות אלח׳ירי ואלפארוקי. הלכנו ברחובות רמלה ועברתי ליד הבתים של מסטפא אלח׳ירי ושל חמדי אלתאג׳י אלפארוקי. הלכנו גם לשוק. הצעתי לחבריי לחפש תחנת מוניות ולקחת מונית לענאבה. בעל התחנה, שהיה ערבי, הסביר שאי אפשר להגיע לענאבה כי האזור שם הוא אזור צבאי סגור. יש שם מחנה צבאי וטנקים. הוא יכל להסיע אותנו לכפר שמואל הקרוב לענאבה, אבל אי אפשר להתקרב יותר, גם לא ברגל. אז ויתרתי על הרעיון ולא ביקרנו בענאבה. ימים עברו ורק ב- 1982 ביקרתי בענאבה בפעם הראשונה בחיים. באותה שנה קניתי מכונית, לקחתי אתי את אשתי, ההורים של אשתי (גם הם ילידי ענאבה), את אחותי ובעלה. נפגשנו שם עם בחור בדואי ששכר מהיהודים שטח מרעה בענאבה. הוא הקים שם ״חוות כבשים״ וגר באוהל. מאז אנחנו מבקרים כל שנה. וכל פעם היינו מבקרים את הבדואי וקונים ממנו גבינה. אני יודע על משפחות שביקרו את ענאבה לפנינו. משפחת והדאן ומשפחת יחיא. אביו של ד. עאדל יחיא ז״ל שכתב ספרים על הפליטים. בביקור הראשון שלי ענאבה היה הרוס לגמרי. היה ניתן לראות שרידים ואבנים יותר מהיום אבל הכל היה הרוס. גם המסגד ובית הספר. הזקנים יותר התחילו להסביר על הבתים, כאן הבית של פלוני ושם הבית של פלוני. אבל הייתי צעיר בזמן שגורשנו, בן 9, ולא יודע בדיוק

את מיקום הבתים. גם עם ההרס כל הצורה של הכפר נעלמה. אני עדיין זוכר את צורת הבית שלנו ומי היו השכנים, אפילו יכול לצייר מפה, אבל בשטח כיום אני לא יכול לדעת איפה היה הבית.

בכפר היו שני חלקים, ענאבה הישנה וענאבה החדשה. ענאבה הישנה כולה הייתה בצורת "חוש" [שכונת מגורים קטנה, בד"כ משפחתית, מגודרת ולה חצר מרכזית באמצע שהבתים הקיפו אותה]. כל הכפר היה חוש מגודר עם שער שיצאו ונכנסו ממנו. הבתים היו בנויים אבן ובוץ, והיו צמודים אחד לשני עד כדי שיכולת לעלות לאחד הגגות של אחד הבתים, לעבור בהליכה מגג לגג, ולחצות [דרך הגגות] את הכפר כולו. החוש היה ממוקם צפונית- מזרחית לבית הקברות. בשלב מסוים התחילו לבנות בתים מחוץ לחוש, עדיין רוב הבתים נבנו מאבן ובוץ, אבל בתחילת המאה העשרים בנו גם בתים מודרניים מאבן, בטון וברזלים. חלק מהבתים היו שתי קומות. הבנייה התרחבה לאורך הדרכים המרכזיות שחיברו את ענאבה עם הכפרים השכנים. לאורך הדרך לרמלה, הדרך לג׳מזו והדרך לברפיליה. החוש הישן נותר כמעט ריק ובתיו שימשו כמחסנים ודירי צאן.

למדתי בענאבה עד כתה ג׳. מזמן היה בענאבה בית ספר בסגנון החדר. השיח׳ לימד את הילדים קרוא וכתוב, קריאת קוראן וחשבון. היו כמה שיח׳ים בענאבה שעסקו בלימוד. חלקם לימדו מחוץ לכפר. כשבאתי לגור כאן בצור בהר ב-1970 שאלו אותי זקנים בכפר מאיפה אני. כשאמרתי ענאבה אמרו אתה מכפרו של השיח׳ עבדאללה. שאלתי מי זה? אמרו עבדאללה אלג׳רבוע היה מורה כאן בצור בהר. בתקופת המנדט הפעילו בית ספר בתוך מבנה ישן קדוש על שם צדיק שמו מקאם אלשיח׳ עיסא. שם לימדו על כתה ד׳. בית הספר הזה היה קרוב לאזור אלעטן. מי שסיים אז כתה ד׳ שווה למי שמסיים היום תיכון. היו עושים לו מסיבה. אני זוכר שב- 1946 הביאו את התזמורת של בי"ס אלאיתאם [היתומים] מירושלים ועשו מסיבה למסיימי כתה ד׳ בענאבה והקיפו אתם את כל הכפר. כמו מסיבת "זפה" של חתן. מי שרצה להמשיך לימודים היה הולך ללמוד ברמלה. אחד המורים בבית הספר היה מהכפר. אחר כך נהיה מנהל. שמו עלי חסן בדואן. שהוא בן דודה שלי. היה שיתוף פעולה טוב בינו לבין תושבי הכפר. התחיל לאסוף כסף מהאנשים בכפר. עשו תקציב. בנו בית ספר חדש. בנו אותו בקצה המערבי של הכפר, מכיוון רמלה. באזור אלמעדוד. ממשלת המנדט הבטיחה שבית הספר יהיה יסודי מלא. סביב בית הספר היה שטח אדמה של 10 דונם. למדתי בו שנתיים. 47\46 ו- 48\47. זאת אומרת למדתי כתה א׳ בבית הספר הישן ולמדתי כתה ב׳ וג׳ בביה"ס החדש. בית הספר המשיך לפעול עד כחודשיים לפני שנעקרנו מהכפר.

אבא שלי היה בעל אדמות וגם היה איש עסקים. את האדמה הוא החכיר לאחרים תמורת אחוזים מהיבול או תמורת כסף. במקביל הוא גם מכר אבנים לבנייה שתושבי ענאבה חצבו באזור. היו לו כמה גמלים ועליהם היה מעביר את האבנים ליאפא ורמלה. אחר כך הוא פתח מפעל סיד. היו בענאבה הרבה מפעלי סיד. אבא שלי גם יצר סיד וגם קנה סיד ממפעלים אחרים ומכר לחברות בניה. מפעלי הסיד הישנים, "תול" בערבית [או תון או לתון בהגיות אחרות], פעלו על תבערת עצים כדי לשרוף את אבני הגיר. אבל בשנות השלושים והארבעים התחילו להשתמש בדלק כדי להבעיר את

האש. המפעלים החדשים יחסית הם יותר קטנים אבל עם כלים חדישים. קראו להם בורות סיד. מרוב שהיו מפעלי סיד בענאבה הגיעו פועלים מחוץ לכפר לעבוד בהם. אבא שלי הקדיש את המאמצים שלו בעבודה בסיד. אני זוכר שהאנשים סיידו את הבתים שלהם עם סיד, את הקירות והרצפות. היו שמים את אבני הגיר בתוך חבית עם מים, ממיסים את האבנים, נהיה סיד נוזלי לבן, ובו צבעו את הבתים. תושבי ענאבה היו ביחסים מסחר עם סוחרים יהודים וחברות כמו סולל בונה. אבא שלי היה מזכיר שמות כמו ח׳ואג׳ה דובול וח׳ואג׳ה הס מתל אביב. אלה אף היו רבנים גדולים. הם באו במכוניות שלהם וקנו סיד מאבא שלי. היהודים הפלסטינים חיו עם הערבים המוסלמים והנוצרים ביחסים טובים. אחר כך התנועה הציונית קלקלה הכל.

אני זוכר טוב את יום הגירוש. הכפר שלנו היה מול המושבה גזר. היחסים עם גזר היו גרועים. הכפרים הקרובים אבו שושה ואלקבאב היו להם יחסים גרועים עם גזר. תמיד היו ביניהם עימותים. הכפר שלנו הותקף שלוש פעמים לפני שהיהודים כבשו אותו. ההתקפות היו מתרחשות בלילה ובאו מכיוון גזר. כי מכיוון מערב יש את אלרמלה ואללִד. מכיוון מזרח כולם כפרים ערבים [קיימים כיום בגדה המערבית]. מצפון היו גִ׳מזו ודנְיָאל. הכיוון היחיד שהיה פחד ממנו וגרו בו יהודים הוא הדרומי. אחרי שכבשו אל אלבּרִּיָה [ליד מושב עזריה היום] ואבו שושה [ליד כרמי יוסף היום] ואלקִבַּאבּ [כפר בו נון ומשמר איילון], שההתקפה עליהם גם באה מגזר, הכפר שלנו נהיה בקו החזית. כשהסכנה גברה תושבי הכפר עשו סידורי הגנה, אבל למרבה הצער היה מאוחר מדי. לא היה להם נשק ולא שום דבר להגן על הכפר. התחילו לחפש נשק קל. כל מי שמצא אקדח או רובה למכירה קנה אותו בכספו הפרטי. חפרו תעלה בצד הדרומי של הכפר, אורכה כשלושה ק״מ, עומקה מטר וחצי או שני מטר ורוחבה שני מטר. העימותים התחילו לפני 15 במאי. אבו שושה נפל במאי. ב-15 במאי הגיעו לכפר חיילים ירדנים, כ- 10 חיילים. הייתה להם מרגמה מסוג ברן ונשק אישי. תפסו את גג בית הספר והתבצרו שם, כי בית הספר היה המבנה הראשון בכפר. וגם, אנשים חמושים מכפר אבו אלפדל [באר יעקב כיום] משבט אלסַּתַרִיַה, שכבר נעקרו מכפרם באו בחלקם לענאבה וגרו בו. אלה היו חמושים כי היה ליד כפרם בסיס צבאי בריטי ומושבות יהודיות וידעו להשיג נשק. ענאבה הותקף שלוש פעמים לפני כן, בכל פעם היו תוקפים אותו בלילה עם נשק קל. בכל פעם היו תושבי הכפר והחמושים האחרים מצליחים להדוף אותם. ב- 9 ביוני הוכרזה הפסקת אש לארבעה שבועות שתתחיל ביום ששי 11 ביוני. הערבים תקפו את גזר ב-9 ביוני. החיילים הירדנים הפגיזו את גזר. היה להם גדוד ארטילריה בלטרון. תושבי גזר ברחו והסתתרו בבתי אבו שושה. הרי אבו שושה היה כבר כבוש. החמושים הערבים עזבו במהלך היום את גזר ונסוגו. אבל האזרחים מכפרי האזור כמו ענאבה, דאניאל, ג׳מזו, ברפיליה, כנייסה וח׳רובה הסתערו על גזר והתחילו לבזוז את הבתים. לפני השקיעה חזרו אנשי גזר והשתלטו מחדש על גזר והרגו הרבה מהאזרחים. צעיר אחד מענאבה נהרג שם. גם אני הייתי עם האנשים שרצו לכיוון גזר. אמנם הייתי רק בן 9, אבל הסקרנות והאווירה הכללית שחפו אותי עם האנשים הרצים. האנשים היו בתחושת נקם מהיהודים. כאילו לוקחים בחזרה חלק ממה שהיהודים לקחו. ביום ששי

התחילה הפסקת האש. תושבי ענאבה חזרו לאדמות שלהם, קצרו את היבול ודשו אותו. חלק מהאנשים, ליתר בטחון, העבירו את היבול או חלק ממנו לכפרי ראמללה והחביאו אותו אצל חברים או קרובי משפחה כדי לשמור עליו מהתקפה אפשרית על הכפר. ביום 9 ביולי, יום ששי, הסתיימה ההפוגה והחל ירי לכיוון הכפר. בשעות הצהריים מטוס השליך חביות נפץ על ענאבה וג׳מזו ודניאל ואלדהירייה. אחר כך פנה לכיוון צפון והשליך חביות נפץ על דיר טריף [כיום שוהם ובית עריף] ובית נבאלא [בית נחמיה] ולאמזירעה [אלעד] וקולה. על כל כפר השליכו חבית או שתיים. על ענאבה נפלו שתי חביות בגורן שבחלק הדרומי של הכפר. היינו בצום חודש רמדאן. כל התקופה הזאת, כמעט חודשיים, המשפחות של ענאבה היו עובדות וחיות בכפר במהלך היום ועוזבות את הכפר בלילה, רק הגברים היו נשארים, ואילו הזקנים, הנשים והילדים היו יוצאים מהכפר בלילה והולכים לישון בכרמים ובבסתנים מתחת לעצים ליד [שני הכפרים הסמוכים] ח׳רובה וכנייסה. זאת מחשש להתקפת פתע בלילה. באותו יום ששי אחרי חצות, בלילה שבין 9 ו-10 ביולי, אכן התחילה התקפה על ענאבה. תקפו מכיוון דרום. התחילו לירות פצצות מרגמה מסוג מורטר והאון לכל רחבי הכפר. אבא שלי היה בכפר. אני, אמא והאח שלי היינו באותה שעה בכרם בין ענאבה וג׳מזו. היינו שם עם בני הדודים שלי. היו שם הרבה משפחות. אנשי הכפר ניסו להגן עליו. אבל הירדנים ירדו מעל גג בית הספר ונסוגו. החמושים מאבו אלפדל גם הם לקחו את המשפחות שלהם ועזבו את הכפר. הצעירים של הכפר לא היה להם מספיק נשק. היהודים הגיעו עד לתעלת ההגנה. אז הבינו צעירי הכפר שהפסידו בקרב, נסוגו, יידעו את שאר התושבים שהכפר נפל

حسن عوض: تصريح دخول لمعسكر الجيش البريطاني «صرفند» قرب الرملة بواسطة شركة «سولل بونيه» .

חסן עווד: אישור כניסה למחנה הצבאי ״צרפנד״ הבריטי ליד רמלהץ

והיהודים נכנסו אליו. כל אחד התחיל לאסוף את בני המשפחה שלו וללכת לכיוון רמאללה. אבא שלי הגיע למקום שלנו, והתחלנו ללכת עם בני הדודים שלנו לכיוון ג׳מזו כי שם יש קרובי משפחה מצד אמא. אבל לפני הזריחה ולפני שהגענו התחילה מתקפה גם על ג׳מזו. הלכנו לכיוון שלתא [כיום שילת]. אנשים מענאבה היו בתוך מערה ליד שלתא, קראו לאבא שלי ״בוא הנה יא שיח׳ יוסף, למה ללכת רחוק? עוד יום יומיים תהיה הפסקת אש ונחזור״. אבא הסכים. ישנו שם שלושה לילות. יום ראשון, שני ושלישי. הכוח היהודי שתקף מדרום כבש בשבת את ג׳מזו ודניאל ואלדהירייה, והכוח שתקף מצפון כבש את קולה, אלמזירעה, דיר טריף ובית נבאלא. שני הכוחות נפגשו בבן שמן. מזרחית לאללד [לוד]. אללד נפלה ביום ראשון ורמלה ביום שני. כל האזור נפל. אז, אנחנו לא יודעים מה קורה. אבל ביום שלישי בבוקר התעוררנו על קולות של אנשים, בעלי חיים, ילדים, צעדים וצרחות. יצאנו לראות מה קורה. שטף של בני אדם הולכים בין הטרשים. חלקם בפיג׳מות וחלקם עם כפכפים. אמרו שאלה הם תושבי לוד ורמלה. מחזה מעציב. הזקנים שלנו אמרו שאין לנו סיכוי. הלכנו עם אלפי ההולכים. הגענו לעין איוב ליד ח׳רבת׳א. שם היו עשרות אלפי אנשים. על הדרכים, בין העצים. דבר בלתי נתפס. אבא שלי עד רגע זה היה עדיין בצום. הגענו לשם בשעה שתיים או שלוש אחה״צ. האנשים אמרו לאבא תשבור את הצום יא שיח׳. מותר לך. אתה רואה את המצב. הוא אכן הפסיק את הצום. אנשים לא עמדו בצום. היה חום, פחד, הגירה ועייפות. הלכנו לכפר ג׳מאלה ליד דיר עמאר. היו שם קרובי משפחה. נשארנו בג׳מאלה עשרה ימים ואחר כך המשכנו לכְּפר מאלכּ. העברנו שם כשבועיים, את סוף רמדאן ואת החג. אחר כך עברנו לעין עריכּ. המעברים בכל המסלול הזה עשינו בשתי משאיות של בני הדודים שלנו. בעין עריכּ היו המון אנשים. שהו מתחת לעצים. עין עריכּ ידוע שיש בו הרבה עצי רימון. האנשים ישבו בצל עצי הרימון. גם אנחנו גרנו מתחת לעצים עד שהתחיל לרדת גשם. אז כל האנשים עזבו [את עצי הרימון] והלכו לחפש מקום אחר. אנחנו הגענו לכפר אלטירה, של ראמללה, וגרנו בו כשנה. בקיץ 49 האו״ם הקים מחנות לפליטים וחלק אוהלים. עברנו למחנה פליטים אלג׳לזון [ליד ראמללה]. גם שם גרנו כשנה. חורף 1950 היה חורף קשה. ירד המון שלג. הדודים שלי מצד אמא היו במחנה אלכּראמה, בצד הירדני של העמק. אמרו שמזג האויר שם חמים ואין שלג. עברנו למחנה אלכּראמה. אני כמובן במשך השנתיים האלה לא למדתי בבית ספר. באלכראמה התחלתי ללמוד אבל החזירו אותי לכתה ג׳. שם סיימתי חטיבת ביניים. שם גם אבא שלי נפטר. קברנו את הגופה בנבּי מוסא [בין יריחו לירושלים]. זה היה מקובל שאנשים קוברים בנבי מוסא. כל הפליטים במחנות הפליטים באזור יריחו קברו את מתיהם שם עד 67. המשכתי לימודים בבי״ס תיכון במחנה הפליטים עקבּת ג׳בּר [ביריחו]. גם הוא בית ספר של אונר״א [ארגון הסעד של האו״ם]. בגלל כך עברנו, אני, אמא ואחי עברנו לגור בעקבת ג׳בר. זה היה ב-57. שם סיימתי תיכון וקיבלתי תעודת סיום ״מטרק״ ירדנית. אז הלימודים היו 11 שנה. אחרי התיכון עבדתי בחנות הספרים אלאסתקלאל בעמאן. בחופשות הקיץ כל שנה נסעתי לעמאן. כך עשו רוב הצעירים בעמק הירדן. מכרנו עיתונים, מכרנו בייגלה. עבדנו בעבודות פשוטות. אחר כך ניגשתי לבחינת סיום תיכון מצרי, וקיבלתי תעודת סיום 12 שנה, כי עם תעודה זו יש יותר סיכוי

לעבוד כמורה. עשיתי את המבחן בבי״ס אלאבראהימיה בירושלים. בינתיים אמא שלי ואחי גרים עדיין בעקבת ג׳בר. התקבלתי לעבוד כמורה באונר״א ב-1961, ונשארתי במערכת 38 שנים. המינוי הראשון היה בבית ספר באלשונה בירדן, ואחרי כחודשיים העבירו אותי למחנה פליטים אלדהיישה בבית לחם. לימדתי גם במחנה אלערוּבּ ומחנה אלפואר [ליד חברון] ומחנה עאידה [בבית לחם]. אחר כך גם בכפר אלוולג׳ה. אחרי אונר״א עבדתי בבית ספר פרטי לבנות כאן בצור בהר. בגלל מצוקה כלכלית בית הספר עבר ב- 1999 לאחריות הרשות הפלסטינית, והמשכתי ללמד בו עד שיצאתי לפנסיה ב- 2006.

במקביל לעבודתי בחינוך סיימתי לימודים אקדמאיים בגאוגרפיה באוניברסיטה הערבית בביירות במסלול לימודים מרחוק. נסעתי לביירות רק כדי להגיש מבחנים. בשנת 1975 כשהייתי בביירות לקראת המבחנים פרצה מלחמת האזרחים שם.

בשנה שאחרי, 1976, שלחו אותי בגלל המלחמה לעשות מבחנים באלכסנדריה שבמצרים.

כשעבדתי במחנה אלדהיישה גרתי בעיר העתיקה בירושלים אצל קרובי משפחה במשך שנה. ב-1962 שכרתי בית בראס אלעמוד ואז אמא שלי ואחי עברו לגור אתי. אחי התחיל ללמוד בבית ספר אלרשידיה בירושלים, כיום יש לו דוקטורט בכימיה. הוא לימד תקופה באוניברסיטה הירדנית, עבר ללמד באוניברסיטת המלך עבד אלעזיז בסעודיה, חזר ב- 2005 לירדן ועכשיו הוא דיקן המכללה לרוקחות באוניברסיטת פילדלפיה בעמאן. אחי גם הוא נולד בענאבה, אבל הוא צעיר ממני, נולד ב- 1943.

אשתי גם היא מענאבה אבל נולדה אחרי הנכבה. המשפחה שלה עברה לגור בראס אלעמוד, איפה שגם אני גרתי, ושם הכרנו והתחתנו. יש בידינו מסמכים של ההורים של אשתי, חסן עווד ופאטמה עווד, מהתקופה שגרו בענאבה לפני הגירוש.

شهادة

نظمية محمد عبد القادر وهدان
سنة الولادة: *1933* ***(تقدير)***
مكان الولادة: عنابة
مكان السكن الحالي: عين عريك

تاريخ المقابلة: *11.5.2017*

ما بعرف أنا مواليد اي سنه. ما أخذنا كواشين ولا إشي. طلعنا وخلينا الدور مفتّحات. أنا طلعت وعمري يمكن 15 سنة.
بالبلد كانت الناس تفلح، وكل واحد بأرضه ورزقه، يشتغلوا وعندهم غنم وعسل وفلايح. دار أبوي كانت عند الجامع بوسط البلد. هناك كانت دار ابن عمي ودار أبوي. كلنا كنا حوش واحد، مش زي اليوم كل واحد يبني دار بعيدة لحاله. كل دار كان الها طابون، تخبز فيه النسوان، وتطبخ فيه سمك وبطاطا بفخار. نفسي أذوق طبخة السمك اللي كانت تعملها امي. امي كان الها طابون، وحماتي وستّي ولكل واحدة كان طابون. وأنا خبزت بالطابون هناك. بس لما تجوزت حماتي علمتني أحسن.
البلد كان فيها حارات، حارة دار وهدان، وقطاش وعبيد والكسجي، محمود، ياسين، أبو عبده، أبو بها، بدوان، مصاروة، هدول أجوا من مصر وسكنوا ببلدنا. بدوان ووهدان هذول عيلة واحدة كانوا. كل حمولة كان الها مضافة ومختار، مضافة دار وهدان أكبر واحدة. عبد الرحمن بدوان كان آخر مختار بدار وهدان. الغريب اللي يجي كان ينام بالمضافة ويعطوهم فراش يناموا عليها. يضيفوه عسل وخبز. ويعملوا له أكل.
كل عيلة الها حارة، وكل دار الها طابون والها بير. منطقة العطن كانت مليانة بيار. بالبلد كان في بيارة، ما كان عنا عيون. كنا نربط دلو من جلد بحبل وننشل المي. كان عنا كمان منطقة النتاش فيها زيتون وتين وصبر.
دار أبوي كانت جنب الجامع، كان بيت واسع وفيها أقواس. احنا كنّا ننام فوق والغنم تحت، الباب كان خشب وعليه رسمات.
الجامع كانت صغير، مبنى قديم بس حجر مليح، ما كان اله مئذنة وما اله قبّة. أنا كنت أدخل الجامع ومتذكرة أحواض المي اللي كانت جوا الجامع. ما كان في حنفيات. حيطان الجامع كانت أقواس، زي عقد. إمام الجامع كان قصير شوي ولابس لفّة، ويطلع يأذّنِ ع الحيط فوق. كان اسمه الشيخ عايش.
احنا كنا أربع خوات وأخوة تنين. كان عنا غنم كتير. كل

يوم أربعا امي كانت تروح تبيع الجبن، في دقيقه تبيعهم. كانوا يسألوها اذا هي قبابيّة، تقولهم لا، أنا عنابيّة، القبابيّة بغشّوا بالجبن. كانت تبيع الجبن بالرملة بالسوق. تحط امي الجبن على الدواب وتروح تبيع.
كان عندنا بقر وغنم وجمال وحمير وجاج وحمام ووزّ وحبش. دار أبوي كان عندنا غنم والجبن نعمله منه. كان عندنا زيتون. أنا لما تزوجت جهّزوا لي كسوة من 100 طبّة وخيّطناهم عند خيّاطة باللد. أهلي وأهل العريس هم اللي راحوا يكسوا [يشتروا الكسوة]. كانوا يوخدوا تركّات، شاحنات من بلدنا، سمسم وقمح ويبيعوهم باللد والرملة ويشتروا كسوة. كانوا يشتروا كمان مناديل دلعونا من اللد. المنديل قد الشاشة وكانوا يملّوه بقضامه شاميّة، ويعملوهم عقدات عقدات، وكل واحدة بتيجي كانوا يعطوها منديل دلعونا ومليان قضامة. وبعدين يعملوا حنّا للعروس، في بعنابة أكثر من واحدة كانت تحنّي بالأعراس. كانوا يقعدوا ثلاثين يوم يرقصوا ويغنوا كل ليلة. ما كان عندنا ضو، فكانوا يجيبوا مشاعل. يجيبوا الثوب العاطل ويحطوا عليه كاز ويعملوه مشاعل. كل دار كانت تجيب مشعلة، كل البلد تضوي. أنا بعرسي رقصوا ثلاثين يوم. حفلة الحنّا تكون ليلة العرس وثاني يوم يكون العرس.
العريس كان ييجي على فرس والعروس على فرس، الفرسين يمشوا مع بعض زي موكب والنسوان والزلام يغنّوا ورانا، والنسوان لابسات شالات وذهب وزمليات ويغنوا ويرقصوا. هاي الزمليات يجيبوها من الرملة ويتحزموا فيهم. لما يطبخوا كانوا يجيبوا دسوتة يطحنوا القمح ويطبخوا اللحم، كانوا يذبحوا سبعة ثماني ذبايح. الناس توكل بإيديها. كانوا يعملوا دبكة كمان. زلمتي وسلفي وأبو جلال هذول كانوا دبيكة. كل أهل عنابة كانوا دبيكة. أنا عرسي كان بالصيف، قبل الهجرة بسنة. زلمتي حمل كسوتي على كتفه لما طلعنا من عنابة وبعناها بعدين. بس ظل معي مفتاح الدار.
كنت أروح على الرملة واللد مشي، كنت ألحق امي، وكانت امي تركّبني على الحمارة وتحمّل عليها أغراض، بطاطا حلوة، قصب مص، فواكه، توت ونرجع على البلد. جوزي أخذني على يافا وعلى المراجيح بالرملة بالنبي صالح. اللد والرملة كان فيها كل شي، ذهب وقماش وشواك وكل شي.
كان عندنا بالبلد دكانة أبو عبده ومحمد إبراهيم، وكمان دكاكين. كانوا يبيعوا حلو بالدكان وطحينية. علي بدوان بنى مدرسة كبيرة. أثثوها وجهزوها وطلعنا من البلد وراحت. هاي المدرسة جديدة جنب البيارة على طريق الرملة. صارت النكبة وراحت المدرسة. قبل المدرسة الجديدة كان في كمان مدرسه قريبه من الجمعيّة جوّا البلد. البنات ما كانت تروح على المدرسة، بس الأولاد. لما كنّا نملّي من البير كنت أشوف المدرسة والاولاد رايحين عليها، بس أنا ما دخلت المدرسة. دار حماي كان الهم بيار بمنطقة النَتّاش والخله وبيرين جوّا الدار، هدول للبقر، مي منسميها زبّاله تنزل عن الحيطان وسخة. كنا نملّي برميلين ثلاث هذول للبقر، بس الغنم كنّا نسقيها ميّ منيحة من العطن.
كان في سيارات شحن بالبلد بس ما بذكر لمين. الناس كانت تتنقل ع الخيل ويحطّوا عربايات ع الخيل زي اللدادوة.
ما كان حوالينا يهود. اليهود كانوا عند كبّانيّة ابو شوشة. لما صار مناوشات بين اللد واليهود، أهل بلدنا فزعوا على أبو شوشة وسرقوا الغنم وبقرات هولنديات. احنا طلعنا مع كل القرى اللي حوالينا. طبّوا على كل البلاد واخذوها بليلة ويوم. لما أجوا اليهود ع البلد كنت أنا بالبلد. صاروا يطخّوا. حماتي

قالت بدنا نطلع، زبّلت الطابون وأخذت الطبخات وطلعنا وأخذنا الخبزات معنا. الناس تنادي على بعض. شردنا بالليل، ولعت البلد. جيش الملك عبد الله كمان طلعوا من بلدنا، السلاح خلص.

بلدنا وسيعة، كلنا طلعنا سوا. طلعنا وظلينا نمشي نمشي نمشي بالليل حتى وصلنا شلتا. أطلعنا معنا الغنم والبقر، الدواب كانت تلاهث من العطش وعليهم حليب وبدهن حدا يحلبهم. كمّلنا نمشي ووصلنا بلعين ونعلين وبعدين على المزرعة كان في عيون هناك وصرنا نسقي الغنم والدواب. كنا كل عيلتي، سلافاتي وسلافي وكل الحمولة. بالليل نمشي وبالنهار ننام تحت الزيتون. بعدها رحنا قعدنا شهرين بدير بزيع. بعدها طلعنا على بتونيا. ببيتونيا كان في بير وقعدنا حوالي شهرين بدار مهجورة. قالوا اللي بده يروح على أريحا بقدر يروح بسيارات الملك عبد الله ببلاش، بعد بيتونيا نزلنا على أريحا وقعدنا 7 أشهر هناك. دار أبوي لليوم قاعدين فيها غزاوية بعقبة جبر بأريحا. بعقبة جبر صار الدود والقمل ييجي على الناس. سلافي أخذوا الجمال على البحر يغسلوهن وبعدها باعوا الدواب والغنم عشان نقدر نوكل. عمي عبد العزيز وعمي مصطفى طلعوا يشتغلوا بعمان. شافوا حالة اللاجئين بباب الجوامع. اثنين من بلدنا ماتوا بعمان من الجوع. رجعوا سلافي علينا على عين عريك وقالوا لنا بدنا نبقى هون. صرنا نبني بسقايف. كنا ننام فيهم وإجرينا بالشمس. بعدها أجت الوكالة بنت للاجئين وحدات، هذا كان بال ٥٨ تقريبًا. جوزي راح اشتغل حجّار، وبعنابة كان يشتغل بالفلاحة.

بعد ما تهجّرنا رحت زرت عنابة بسنة 1995، كل شي بالبلد كان مهدوم، بس الزيتون والصبر والتين مثل ما هو.

ان شاالله نرجع على بلدنا، أهل هاي البلد بيقولوا لنا يا لاجئين. ما بدّي أظل لاجئة. حماي كان ينازع ودموعه نازلة حزين على البلد. لما تروحوا هناك سلموا على عنابة. سلموا على بلدي.

لاجئون عائدون الى عنابة - تصوير: جنان عبده / أيار 2017
פליטים שבים לענאבה - צילום: ג׳נאן עבדו / מאי 2017

עדות

נד׳מיה מחמד עבד אלקאדר והדאן

שנת לידה: 1933 (הערכה)

מקום לידה: ענאבה

מיגורים נוכחיים:

עין עריכ׳ (ליד ראמללה)

תאריך ראיון: 11.5.2017

אני לא יודעת באיזה שנה נולדתי. לא לקחנו את הקושאנים ולא כלום. השארנו את הבתים פתוחים. עזבתי את הכפר בגיל 15. בענאבה האנשים עבדו בפלחה. כל אחד באדמה שלו והפרנסה שלו. עבדו והיו להם צאן, דבש ואדמות. הבית של אבא שלי היה ליד המסגד במרכז הכפר. שם היו הבתים של בני הדודים שלי. כולנו בחוש אחד[קומלפקס בתים סביב חצר]. לא כמו היום אחד בונה בית מרוחק וגר לבד.
לכל בית היה טבון. הנשים אפו בו לחם, בישלו דגים ותפוחי אדמה בתוך קדרה. כמה בא לי לטעום מתבשיל הדגים שאמי הייתה מכינה. לאמא היה טבון, לחמתי היה טבון, לסבתא היה טבון. לכל אשה היה טבון. בתור ילדה אפיתי לחם בטבון, אבל לא הייתי ממש מיומנת, לכן אחרי שהתחתנתי חמתי לימדה אותי.
בכפר היו חמולות ושכונות. שכונת משפחת והדאן, קטאש, עביד, כסג׳י, מחמוד, יאסין, אבו עבדו, אבו בהא, בדואן, מסארוה, אלה באו ממצרים וגרו בכפר שלנו. והדאן ובדואן הם משפחה אחת. אנשים זרים שנקלעו לכפר היו מתארחים במדאפה [בית פתוח להכנסת אורחים בבעלות ראש המשפחה], נותנים להם מזרנים לישון עליהם, מביאים למדאפה לחם ודבש ולמחרת מבשלים ומגישים להם ארוחה.
לכל משפחה הייתה שכונה. לכל בית היה טבון והיו בורות מים. אזור אלעטן, דרומית-מזרחית לכפר היה מלא בורות מים. לא היו מעיינות מים בכפר, הכל בורות. הוצאנו את המים בדלי מעור קשור לחבל ארוך. הבית של אבא שלי היה ליד המסגד. היה בית גדול עם קשתות. אנחנו ישנו למעלה והצאן למטה. הדלת הייתה מעץ ועליה ציורים. המסגד היה מבנה קטן אבל בנוי מאבן יפה, אין צריח ואין כפה. הקירות היו כמו קשתות, מבנה מקומר. השיח׳ של המסגד, שהיה גם אמאם וגם מואזן, היה איש נמוך עם מצנפת על הראש, שמו אלשיח׳ עאיש. היה עולה על הגג וקורא בקול רם לתפילה.
במשפחה היינו ארבע אחיות ושני אחים. היה אצלנו הרבה צאן. כל יום רביעי אמא שלי מכרה גבינה בשוק ברמלה. הייתה מעמיסה את הגבינה על החמור, רוכבת עליו לרמלה. תוך דקה הייתה מוכרת את הגבינות שלה

כי היא מענאבה. האנשים היו שואלים אותה את קבאביה? [מכפר אלקבאב], הייתה עונה לא אני ענאביה. אנשי אלקבאב היו מרמים בגבינה.
היו לנו פרות, צאן, גמלים, חמורים, תרנגולות, יונים, אווזים, ותרנגולות הודו ועוד. עשינו גבינת צאן ומכרנו אותה. היו לנו עצי זית.
התחתנתי בענאבה. הייתי בת 14. כשהתחתנתי הכינו לי שמלות שנתפרו מ- 100 חבילות חוטים. נתפרו על ידי תופרת בלוד. המשפחה שלי והמשפחה של החתן נסעו יחד כדי לקנות את השמלות והבגדים שלי. היו לוקחים מהבית סומסום וחיטה, מעמיסים על משאית ומוכרים אותם בלוד ורמלה, ובכסף היו קונים בגדים לכלה. היו קונים מטפחות דקות ועדינות, קראו להן מטפחות דלעונא. מטפחת גדולה. שמו בכל מטפחת גרגרי חומוס קלויים, חומוס שאמי [סורי] טעים ורך, היו קושרים את המטפחת ובתוכה גרגרי החומוס ונותנים במתנה לכל אישה או נערה שמגיעה לחתונה. והיו כמובן מכינים חינה לכלה. היו כמה נשים מומחיות בציור החינה על הידיים והרגליים של הכלה.
היו עושים מסיבות בערב במשך שלושים יום. כל ערב היו רוקדים ושרים. היו מאירים את אזור החתונה על ידי לפידים. היו עוטפים את קצה המקל בבגדים בלויים וישנים, טובלים אותם בנפט ומדליקים, וכך נהיה אור בכפר. כל משפחה הייתה מביאה לפיד וכך כל הכפר היה מואר. בחתונה שלי עשו מסיבות שלושים יום. מסיבת החינה הייתה בלילה האחרון לפני יום החתונה.
החתן היה רוכב על סוס והכלה על סוס אחר, שני הסוסים היו הולכים יחד כמו מצעד, ומאחוריהם הלכו נשים וגברים תוך כדי שירה. הנשים היו לובשות צעיפים, זהב וסינרים [סינר מסורתי מעל לשמלה באזור הבטן]. היו רוקדות ושרות. את הסינרים היו קונים ברמלה. בישלו אוכל בחתונה. היו ממלאים סירים גדולים חיטה ובשר. שחטו שבעה שמונה גדיים. אכלו עם הידיים. הגברים היו רוקדים דבקה. בעלי, גיסי ואבו ג׳לאל היו ״דבקאים״ טובים. כל הגברים בענאבה ידעו דבקה. החתונה שלי הייתה בקיץ. שנה לפני העקירה. ביום שיצאנו מענאבה, בעלי נשא את ״שמלות הכלה״ שלי על שכמו, ואחר כך מכרנו אותן. רק המפתח של הבית נשאר אצלי.
בתור ילדה הייתי הרבה ברמלה ולוד. אמא הייתה מרכיבה אותי על האתון, מעמיסה לידי מצרכים שקנתה במלה, בטטה, מקלות סוכר, פירות, תותים, וחוזרות לכפר. בעלי לקח אותי ליאפא, וגם למשחקים והנדנדות ברמלה בחג נבי סאלח. בלוד ורמלה היה הכל. זהב, בד וכל דבר. בכפר אצלנו היו כמה מכולות. הייתה מכולת אבו עבדו ומכולת מחמד אבראהים ועוד. הם מכרו ממתקים ודברים פשוטים. מכרו טחינה.
עלי בדואן בנה בית ספר גדול בכפר. הכינו אותו ומילאו אותו רהיטים. יצאנו מהכפר והלך בית הספר. זה היה בית ספר חדש ליד הפרדס בדרך למלה. קרתה הנכבה והלך בית הספר. לפני זה היה בכפר בית ספר ישן ליד במרכז הכפר. הבנות לא למדו, רק הבנים. כשהלכנו למלא מים מהבור הייתי רואה את בית הספר ואת הבנים בדרך אליו. אבל אני לא הלכתי לבית הספר. למשפחת חמי היו בורות מים באזור אלנתאש ואסור אלח׳לה [המורד] ושני בורות בחצר הבית. שני אלה היו לפרות. היו מתמלאים מים מהגג, מים מלוכלים, היינו ממלאים שתי חביות או שלוש בשביל הפרות. אבל לצאן היינו מביאים מים נקיים מבור אלעטן. היו בכפר כמה משאיות אבל אני לא זוכרת למי. אבל רוב האנשים התניידו על סוסים וחלקם קשרו כרכרה לסוס כמו אנשי לוד. לא היו יהודים קרובים לכפר. היו יהודים במושבת אבו שושה [גזר]. בתקופת העימותים בין לוד והיהודים, אנשי ענאבה נחלצו לעזור, תקפו את אבו שושה [גזר] וגנבו כבשים ופרות הולנדיות.

יצאנו מענאבה עם כל הכפרים בסביבה. תקפו את כל הכפרים ולקחו אותם בין יום ולילה. כשהיהודים הגיעו לכפר אני הייתי שם בתוך הכפר. התחילו לירות. חמתי אמרה תתכוננו לעזוב. זיבלה [ניקתה והכניסה קש חדש] את הטבון, לקחה תבשילים, לקחה לחם ויצאנו. האנשים התחילו לקרוא אחד לשני. ברחנו בלילה. היה בלגן בכפר. הצבא של המלך עבדאללה גם הוא עזב את הכפר. התחמושת נגמרה.
הכפר שלנו גדול. כולנו יצאנו יחד. יצאנו והמשכנו ללכת ללכת בלילה עד שהגענו לשלתא [שילת]. הוצאנו גם את הצאן והפרות, הם הבהמות התעייפו, נשמו חזק מרוב צמא, היה צריך גם לחלוב אותן. המשכנו ללכת והגענו לנעלין, בלעין, עד שמצאנו מעיינות מים בדרך ליד מזרעה והשקינו את בעלי החיים. היינו כל המשפחה יחד. בלילה הלכנו וביום נחנו מתחת לעצי הזית. גרנו כחודשיים בדיר בזיע, אחר כך בביתוניא גרנו כחודשיים בתוך בית נטוש ליד באר מים. אנשים אמרו שאפשר לנסוע ליריחו ברכבים של המלך עבדאללה בחינם. ירדנו ליריחו. גרנו שם שבעה חודשים. הבית של ההורים שלי בעקבת ג׳בר [מחנה פליטים ביריחו] עוד קיים וגרים בו אנשים מעזה. במחנה עקבת ג׳בר היו תולעים וכינים. הגיסים שלי היו לוקחים את הגמלים לים כדי לשטוף אותם. אחר כך מכרו את הצאן ובעלי החיים כולם כדי לקנות אוכל. שני דודים שלי נסעו לעמאן כדי לעבוד. ראו את הפליטים מקבצים נדבות ליד המסגדים. שני אנשים מענאבה מתו שם מרעב. חזרו הגיסים שלי לכאן לעין עריכ׳ ואמרו אנחנו נישאר כאן. בנינו צריפים קטנים. כששכבת בתוך הצריף הרגליים היו בחוץ בשמש. אחר האו״ם בנה יחידות דיור כאן, זה היה אולי ב- 1958. בעלי התחיל לעבוד בסיתות אבנים.
ביקרתי בענאבה בפעם הראשונה ב- 1995. הכל בכפר היה הרוס. רק עצי הזית, הצבר והתאנה עומדים כמו שהיו.
אנשאללה נחזור לכפר שלנו. אנשי העיר כאן עדיין מכנים אותנו פליטים. אני לא רוצה להמשיך להיות פליטה. כשחמי גסס, היו דמעות בעיניים כל הזמן מתוך עצב וגעגוע לענאבה. אני מבקשת מכם, כשתבקרו שם תמסרו דרישת שלום לענאבה. דרישת שלום לכפרי.

وحدات سكنية من الاونورا للاجئين اقيمت عام 1958
יחידות דיור מהאו״ם למשפחות הפליטים הוקמו ב- 1958

شهادة

خليل عبد العزيز عليان وهدان
تاريخ الولادة: 1948
مكان الولادة: **عنابة**
مكان السكن الحالي:
مخيم الجلزون

في تلك الليلة المشئومة والتي استعمل فيها المهاجمون الإسرائيليون طائرات حربية، فزع الناس ودب الرعب في قلوبهم ونزحوا جميعًا إلى مسافات بعيدة. في حالة شديدة من الذعر حمل كل واحد أطفاله هاربًا خوفًا من الموت والقصف. فقد كانت مجزرة دير ياسين مازالت ماثلة في عقول الفلسطينيين وتثير ذكراها الخوف في نفوسهم.
في تلك الليلة، كما حكت لي، حملت والدتي رحمها الله المطحنة (القدح) على رأسها واضعة فيه بعض الطعام، وأمسكت بأخي البالغ سنتين ونصف السنة في يدها، وشقيقتي الطفلة البالغة من العمر خمس سنوات تجري خلفها، وانطلقت تجري في ظلام الليل مع الهاربين من الموت، وتبعها والدي رحمه الله يحمل بطانيات على ظهره من أجل تغطية الأطفال أثناء النوم. كان الناس قد ابتعدوا مسافة كبيرة عن عنّابة مشتتين في أماكن مختلفة.
جلست والدتي لتأخذ قسطًا من الراحة ولترضعني، فقد كنت ابن ستة شهور. كانت أمي تعتقد أنها قد وضعتني في القدح، ولكنها عندما أرادت إرضاعي ونظرت في القدح لم تجدني بداخله. أخذت تصرخ وتبكي: نسيت خليل، نسيت خليل.
رجع والدي متسلّلا مع ظلام ما قبل الفجر رغم الخطر حيث كانت بعض القوات اليهودية مازالت متمركزة في البلدة، ووجدني في السرير، حملني وعاد أدراجه متسلّلا أيضًا، إلى حيث ترك والدتي في مسافة تقدر بالكيلومترات، وهكذا كتبت لي الحياة لأذوق مرارة العيش في ظل النكبة كطفل لاجئ نشأ وترعرع بين أزقة مخيم اللاجئين الضيقة منتظرًا ما تقدمه الأونروا من الدقيق والزيت وغيره في نهاية كل شهر، ومتشربًا مرارة اللجوء وما ينجم عنه من هوان وتمييز.
في بدايات النكبة استقر اللاجئون تحت أشجار الزيتون في القرى المجاورة والتي بقيت تحت سيطرة القوات الأردنية، يفترشون الأرض ويلتحفون السماء ظنا منهم أنهم سيعودون إلى ديارهم بعد أسابيع، ولما انتهى فصل الصيف ولم يعد أحد وأدركوا أن رحلتهم ستطول أخذوا يبحثون عن بيوت في تلك القرى المحاذية للخط الأخضر وكانت كل عشيرة (حمولة) قد اتخذت مسارًا معينا لها. فمن لاجئي عنابة من سكن عمواس ومنهم من سكن قبية وغيرها من البلدات القريبة، أما نحن فسكنّا

رأس كركر (رأس بن سمحان) غرب رام الله قرب عين ماء، ثم ارتحلنا إلى عين عريك ولا زال بعض أقاربنا هناك للآن، ثم إلى رام الله حيث سكنّا في بيت رجل مسيحيّ أصمّ يقع منفردًا غرب رام الله، وبقينا فيه إلى عام 1950م حيث التحقنا باللاجئين في مخيم الجلزون الذي أقامته الأونروا باستئجار أراضٍ حرجية من قرية جفنا شمال رام الله.

سكنَ اللاجئون تلك الخيام منذ عام 1950-1957\1958م. كانت وكالة الغوث الدولية قد أنشئت بقرار من الجمعية العامة للأمم المتحدة في 8 كانون الأول 1949م. هذه الوكالة التي مازالت موجودة للآن من مهامها رعاية اللاجئين الفلسطينيين في خمسة أقطار هي الأردن وغزة وسوريا ولبنان والعراق، إلا أن الحكومة العراقية في تلك الفترة رفضت مسئولية الوكالة عن اللاجئين الفلسطينيين في العراق ولذلك لم يسجّلوا لدى الأمم المتحدة، وللآن.

كانت الأونروا قد أقامت خيامًا كبيرة في كل مخيم واعتبرتها مدارس، لأن من ضمن مهامها أيضًا تعليم أبناء اللاجئين. وقد أنشئت في مخيم الجلزون مدرسة مكونة من مجموعة من الخيام الكبيرة أسوة بغيره من المخيمات، وشملت المدرسة المرحلة الأساسية والمتوسطة أي لنهاية الصف الثالث الإعدادي أو الصف التاسع. أمّا مخيمات اللاجئين الفلسطينيين في لبنان فقد شملت كذلك المرحلة الثانوية لأنّ حكومة لبنان رفضت التحاق الطلبة الفلسطينيين في مدارسها وفي أيّة مرحلة كانت. بدأت خطوات التعليمية في خيمة صف البستان في سن خمس سنوات. بعدها التحقت في الصف الأول الابتدائي في عام 1954م في المدرسة الجديدة المبنية من الحجر الواقعة على شارع القدس - نابلس، وبقيت فيها إلى نهاية الصف التاسع. ثم انتقلت إلى مدرسة

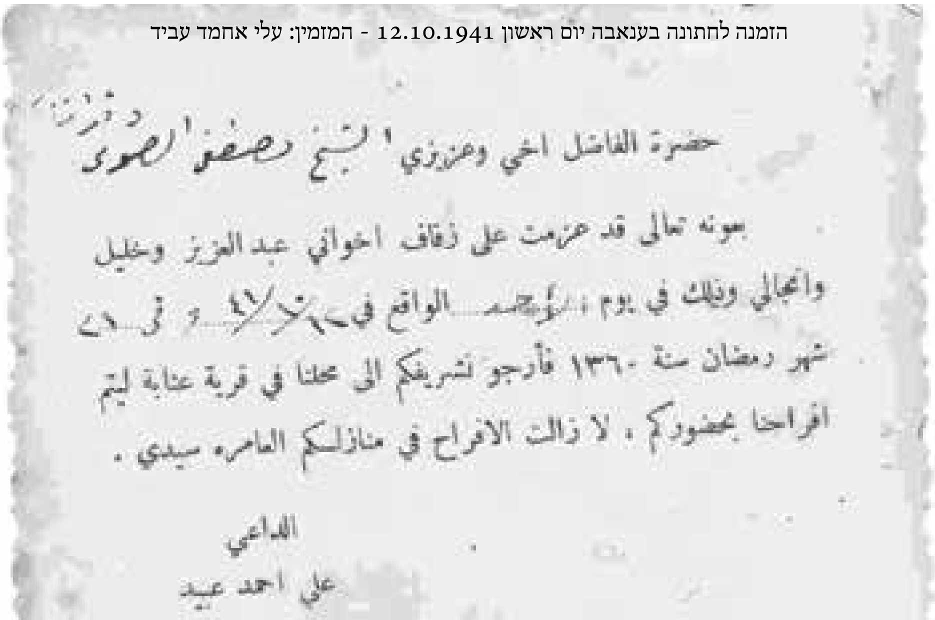
הזמנה לחתונה בענאבה יום ראשון 12.10.1941 - המזמין: עלי אחמד עביד

حضرة الفاضل اخي وعزيزي الشيخ مصطفى الصوري

بعونه تعالى قد عزمت على زفاف اخواني عبد العزيز وخليل واعجالي وذلك في يوم الأحد الواقع في ١٢/ ١٠/ ٤١ و في ٢١ شهر رمضان سنة ١٣٦٠ فأرجو تشريفكم الى محلنا في قرية عنابة ليتم افراحنا بحضوركم. لا زالت الافراح في منازلكم العامرة سيدي.

الداعي
علي احمد عبيد

رام الله الثانوية للبنين ودرست فيها حتى الصف الثاني عشر (الثالث الثانوي سابقا). ومن الصدف المأساوية أن حرب حزيران 1967 اشتعلت ونحن في قاعات امتحان الثانوية العامة، وبسببها لم نتقدم لآخر امتحانين، وقد أشير إلى ذلك بملاحظة كتبت في كشف علامات التوجيهي في تلك السنة بهذا النصّ: «لم يتقدم لامتحاني الفلسفة والجغرافيا العامة بسبب الأحداث في الشرق الأوسط في حزيران 1967م».

التحقت بعدها في كلية الخدمة الاجتماعية في مدينة عمّان حيث حصلت على دبلوم متوسط وهي تلك الشهادة التي قد أهلتني للعمل كأخصائي اجتماعي طيلة حياتي العملية علما بأنني قد حصلت على شهادات جامعية في الجغرافيا من بيروت في 1980م وماجستير الدراسات المقدسية من جامعة القدس.

لما كانت شهادة الخدمة الاجتماعية لا تلقى قبولًا في فلسطين أو الأردن فقد اضطررت للعمل في السعودية كأخصائيّ اجتماعيّ في مؤسسة للمسنّين لمدة أربع سنوات، ثم انتقلت للعمل في ليبيا كمعلّم حتى 1979. منذ العام 1981م التحقت بالعمل باحثا اجتماعيا في وكالة الغوث الدولية وبقيت فيها حتى تقاعدي في كانون ثاني 2008م. حصلت على مجموعة كثيرة جدًا من الدورات التدريبية والأكاديمية المختلفة أثناء عملي مع الاونروا كدبلوم عالٍ في الإرشاد العائلي والعنف ضد المرأة من جامعة بيرزيت ودبلوم عالٍ في ممارسة الخدمة الاجتماعية من جامعة جنوب الينوى في شيكاغو.

عملت في برامج مختلفة في قسم الخدمات الاجتماعية في وكالة الغوث من ضمنها برامج مكافحة الفقر وبرامج رعاية الشباب والطفولة وغيرها من البرامج .

الآن اعمل متطوعًا مع بعض المؤسسات المجتمعية وأشارك في بعض الأبحاث عن ذوي الاحتياجات الخاصة والمرأة والمسنّين وغيرها.

جمعية أهالي عنابة الخيرية في مخيم الجلزون
משרדי עמותת תושבי ענאבה במחנה הפליטים אלג׳לזון

ח׳ליל והדאן

תאריך לידה: ינואר 1948

מקום לידה: ענאבה

מקום מגורים נוכחי:

מחנה פליטים אלג׳לזון

באותו לילה ארור השתמשו התוקפים הישראלים במטוסי קרב. האנשים פחדו, פאניקה חדרה אל לבבותיהם וכולם נטשו למרחקים. במצב של חרדה נשאו האנשים את ילדיהם וברחו מהמוות וההפגזות. טבח דיר יאסין - כמו שהוריי סיפרו- היה עדיין נוכח בתודעה של הפלסטינים וזכרו מעורר חשש גדול בנפשם.

באותו לילה, סיפרה לי, הכניסה אותי אמי לתוך ארגז הקש הגדול, הניחה לידי גם קצת אוכל וחפצים והרימה את הארגז אל ראשה. החזיקה את ידו של אחי בן השנתיים וחצי. אחותי בת החמש מאחוריה. פרצה את דרכה תחת החשיכה עם שאר הבורחים מהמוות. אבי הלך בעקבותיה כשהוא נושא שמיכות על גבו כדי לכסות את ילדיו כשהם ישנים. האנשים התרחקו מענאבה והתפזרו למקומות שונים. ישבה אמי כדי לנוח וכדי להניק אותי. הרי הייתי בן ששה חודשים. אמי האמינה שאני בתוך הארגז. אך כשהתכוונה להניק אותי והסתכלה בתוך הארגז לא מצאה אותי. התחילה לצרוח ולבכות ״שכחתי את ח׳ליל, שכחתי את ח׳ליל״. חזר אבי, בחושך, לפנות בקר, והסתנן למרות הסכנה לתוך הכפר, כשהכוחות היהודיים עדיין בכפר, נכנס לבית, מצא אותי בעריסה. לקח אותי, הסתנן חזרה, הגיע, ואני בידיו, למקום בו חיכתה אמא שלי. מדובר במרחק של כמה קילומטרים. כך נגזר עלי להמשיך לחיות ולטעום את מרירות החיים בצל הנכּבה כילד פליט שגדל והתפתח בסמטאות הצרות של מחנה הפליטים, מצפה למה שאונר״א מספקת, כמו קמח ושמן וכו׳, בסוף כל חודש. ושואב את מרירות הפליטות ואת ההשפלה והאפליה שנובעות ממנה.

בתחילת הנכבה שהו הפליטים מתחת לעצי הזית בכפרים השכנים שנשארו תחת השליטה הירדנית. האדמה הייתה מזרנם והשמים היו לשמיכה. הם חשבו שישובו לבתיהם תוך כמה שבועות. אבל כשהקיץ נגמר ואיש עוד לא שב והבינו שמסעם יהיה ארוך התחילו לחפש בתים באותם כפרים קרובים לקו הירוק. כל משפחה מצאה לה מסלול שונה. חלק

מפליטי ענאבה גרו בעמואס [נכבש ב-67, תושביו גורשו ונהרס. כיום פארק קנדה] וחלק בכפר קביה. אנחנו גרנו בראס כרכר מערבית לראמללה בסמוך למעיין מים. עברנו לעין עריכ , שם חלק מקרובי המשפחה שלי גרים עד היום, ומשם נדדנו לראמללה. גרנו בבית מבודד של איש נוצרי חירש עד 1950. באותה שנה הצטרפנו למחנה הפליטים אלג׳לזון שהקים אונר״א על אדמה שחכר מתושבי כפר ג׳פנא צפונית לראמללה.

הפליטים גרו באוהלים מ- 1950 עד 1958. אונר״א הוקם בעקבות החלטה של האו״ם ב- 8 בינואר 1949. על הארגון, הקיים עד היום, הוטלה משימת סיוע וסעד לפליטים הפלסטינים בחמשה מקומות, ירדן (כולל הגדה המערבית), רצועת עזה, סוריה, לבנון ועירק. אך ממשלת עירק סירבה להכיר בסמכות של אונר״א על הפליטים הפלסטינים בעירק ולכן הם לא נרשמו כפליטים אצל האו״ם, עד היום.

אונר״א בנה בכל מחנה פליטים אוהלים גדולים ופתחו בהם בתי ספר. כי חלק ממשימותיו היה גם לימוד לילדי הפליטים. במחנה אלג׳לזון הוקם בית ספר שכלל מספר אוהלים גדולים, כשאר מחנות הפליטים. בית הספר של המחנה היה גם יסודי וגם חטיבת ביניים, משמע עד כתה ט׳. רק בתי הספר במחנות הפליטים בלבנון כללו גם תיכון, כי ממשלת לבנון לא הרשתה לתלמידים פלסטינים ללמוד בבתי הספר שלה בשום שלב. אני התחלתי את צעדיי הלימודיים הראשונים באוהל גן הילדים, בגיל חמש. כשעליתי לכתה א׳, ב-1954, למדתי כבר בבית הספר החדש שנבנה מאבן ליד הכביש הראשי ירושלים ־שכם, בו למדתי עד כתה ט׳. אחר כך למדתי בתיכון ראמללה לבנים וסיימתי י״ב. צירוף מקרים טרגי פתח את מלחמת ששת הימים ביוני 1967 בזמן שניגשנו לבחינות התיכון הכלליים [מקבילות לבחינות בגרות]. בגלל המלחמה לא התקיימו שתי הבחינות האחרונות. האירוע צוין בהערה על גיליון הציונים באותה שנה:״ התלמיד לא ניגש לשתי בחינת, פילוסופיה וגאוגרפיה כללית, בגלל האירועים במזה״ת ביוני 1967״. אחר כך למדתי במכללה לעבודה סוציאלית בעמאן וקיבלתי דפלומה שהסמיכה אותי לעבוד כעובד סוציאלי לאורך כל חיי המקצועיים, למרות שסיימתי תואר ראשון בגאוגרפיה מאוניברסיטת ביירות ותואר שני בלימודי ירושלים מאוניברסיטת אלקֻדס [באבו דיס, ירושלים].

לא היה ביקוש רב לעובדים סוציאליים בירדן או בפלסטין, לכן נאלצתי לעבוד בסעודיה כעו״ס במוסד לקשישים במשך ארבע שנים, אחר כך עברתי לעבוד כמורה בלוב עד 1979. מאז 1981 הועסקתי כחוקר סוציאלי באונר״א, בקרב הפליטים בירדן ופלסטין, עד שיצאתי לפנסיה ב-2008. תוך כדי כך למדתי הרבה קורסים והכשרות, קיבלתי תעודה בתחום ייעוץ משפחתי ואלימות נגד נשים מטעם אוניברסיטת ביר זית, ודפלומה בעבודה סוציאלית מטעם אוניברסיטת דרום אלינוי בשיקגו. במסגרת עבודתי באונר״א הייתי מעורב בתוכניות רבות כמו מלחמה בעוני, טיפוח הנוער והגיל הרך ועוד. כיום אני מתנדב במוסדות חברתיים ומשתתף במחקרים על בעלי צרכים מיוחדים, נשים וקשישים.

תעודת רישום אדמה בענאבה על שם ג'אסר מחמוד
במשרדי הטאבו ביאפא - 11.4.1946

حكومة فلسطين

شهادة تسجيل

نمرة الجلد

نمرة الصحيفة

نمرة الاستدعاء

نمرة سند التكليف ٨٥ ... ٢١/٤٦ دائرة تسجيل الاراضي في يافا

اللواء	القضاء	المدينة او القرية	القطعة: نمرتها	القطعة: اسمها	نمرة القسيمة / نمرة الخارطة
اللد	الرملة	عنابه	٤٦٢٨	شكرة الع	١٦

				ملحوظات
نوع الملك	ميري			الصيد معلق
المساحة	دونمات: ٢	امتار: ٤٨٤	دسيمتر: —	
الحصة	كاملة			
مقاطعة	—			
اسم المالك السابق	—			
نوع المعاملة	تسجيل			
القيمة او الثمن	—			

ان العقار المدونة تفاصيله اعلاه مسجل باسم جاسر محمد محمود القاطن في عنابه
وقد اعطيت له هذه الشهادة اشعاراً بالتسجيل المذكور.

قد اعطيت شهادة التسجيل هذه طبقاً لنصوص قانون تسوية الاراضي لسنة ١٩٢٨.

التاريخ ١١/٤/٤٦

مسجل الاراضي

ختم دائرة تسجيل الاراضي

صورة جوية لقرية عنابة عام 1917
תצלום אויר לכפר ענאבה 1917

Palestinian Academic Society for the Study of International Affairs (PASSIA)

ذاكـــرات عنّــابـــة

זוכרות את עִנָּאבָּה

Remembering 'Innaba

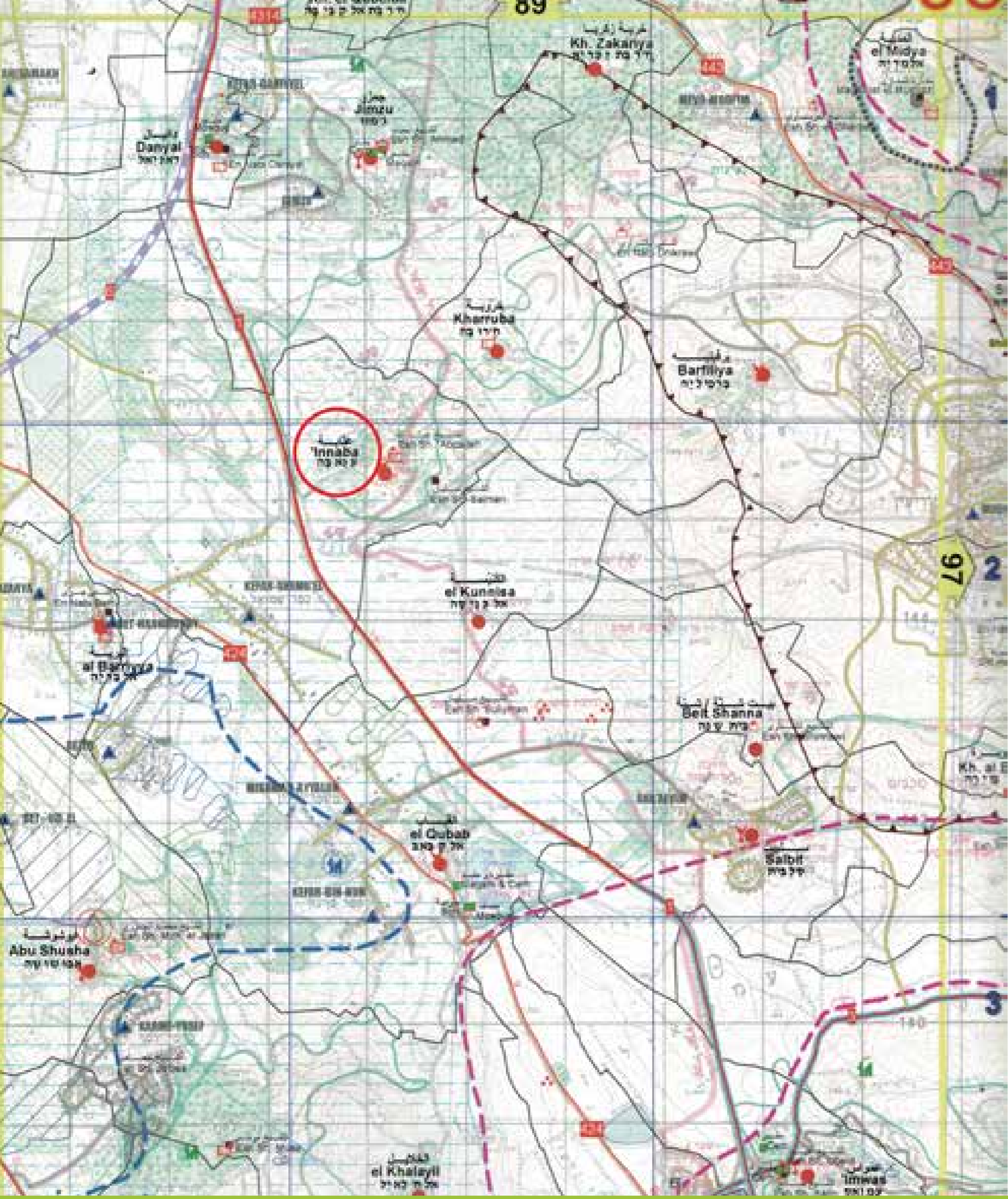

www.zochrot.org

זוכרות
ذاكرات
zochrot